

‘मास्टर’ मणिमालाया एकपञ्चाशत्संख्यको मणिः (साहित्यविभागे २)

[प्रथममध्यमपरीक्षाश्रेणिगतच्छात्रवृन्दस्यानुवादा-
भ्यासेऽत्यन्तमुपयोगिनो]

दिव्यदृष्टिः

[अद्वृतरसपयी सरला लघुकथा]

काशीस्थराजकीयसरस्वतीभवनपुस्तकालयोपाध्यक्षेण,
साहित्योचार्येण, साहित्यवारिधिना, ‘विदुच्चरित-
पञ्चक’ ‘अभिज्ञानशाकुन्तलटीकालक्ष्मी’ दरि-
द्राणां हृदयम् ‘अलङ्कारसारमञ्जरी’ प्रभृत्य-
नेकप्रथप्रणेत्रा, ‘अमरभारती’ सम्पादकेन
‘खिस्ते’ इत्युपाख्य नारायणभास्त्रिणी १९८१ । १७५

निबद्धा ।

काशीस्थ ‘संस्कृतबुकडिपो’ इत्यस्याभ्यन्तरे
‘मास्टर खेलाढीलाल ऐड सन्स्’
‘मास्टरप्रिणिटझवकर्स’ नाम्नि मुद्रणागारे
समुद्रदय प्रकाशिता
मूल्यमाणकचतुष्टयम्
ई० सन् १९३६

[प्रथममध्यमपरीक्षाश्रेणिगतच्छात्रवृन्दस्यानुवादा-
भ्यासेऽस्यन्तसुपयोगिनी]

दिव्यदृष्टिः

[अद्वृतरसमयी सरला लघुकथा]

काशीरथराजकीयसरवतीभवनपुरतकालयोपाध्यज्ञेण,
साहित्याचार्येण, साहित्यवारिधिना, ‘विद्वच्चरित-
पञ्चक’ ‘अभिज्ञानशाकुन्तलटीकालक्ष्मी दरि-
द्राणां हृदयम्’ ‘अलङ्कारसारमञ्जरी’ प्रभृत्य-
नेकग्रन्थप्रणोत्रा, ‘अमरभारती सम्पादकेन
‘खिरते’ इत्युपाख्य नारयणशास्त्रिणा
निबद्धा ।

काशीस्थ ‘संस्कृतहुकडिपो’ इत्यस्याध्यज्ञैः
‘मास्टर खेलाडीलाल ऐएड सन्स्’

‘मास्टरप्रिणिटड्वकर्स नार्सिन मुद्रणागारे
संमुद्रय प्रकाशिता

मूल्यमाणकचतुष्टयम्
ई० सन् १९३६

भूमिका

‘दिव्यदृष्टि’ रित्याख्यायाः सरलसंस्कृतलघुकथाया उपोद्घातं लिख-
तामस्माकं महान् प्रमोदो भवति । संस्कृतसाहित्ये किल अङ्गुलि-
परिगणनीया एव त्रिचतुरा गद्यनिबन्धाः सन्ति, दीर्घसमासान्वितश्ले-
षाद्यलङ्कारगम्भीरप्रौढभाषोपनिवद्वास्ते परिनिष्ठितानां विदुषामुत्तमवर्गी-
याणां छात्राणां वा मनोरञ्जनाय भाषाभ्यासपाठवाय च प्रभवन्ति ।

प्रथममध्यमपरीक्षाश्रेणिगतच्छात्राणां कृते नासीत्कोऽपि तथाविधो
लघुः सरलश्च गद्यबन्धः, यः किल मनोरञ्जनपुरस्सरं तेषामनुवादाभ्यास-
पाठवमापादयेत् ।

काशीस्थराजकीयसरस्वतीभवनोपाध्यक्षसाहित्याचार्यमरभारतीसंपा-
दक-खिस्तेनारायणशास्त्रिभिर्निबद्धा ‘दिव्यदृष्टि’ नामाङ्गुतरसमयीयं
लघुकथा श्लीलाद्यवद्यवर्जिता सरला संवादरूपा चास्तीत्येषा निःशङ्कम-
ल्पवद्यसामपरिपक्वबुद्धीनामपि छात्राणां हस्ते दातुं योग्याऽस्ति । भूयो-
भूयोऽभ्यस्तया चानया छात्राणां संस्कृतलेखपाठवं स्फुरित्यर्तीति वाढं
वयं विमृशामः ।

यद्यप्यस्मिन् संस्करणे वहवो मुद्रणप्रमादाः सन्ति, तथाऽपि द्वितीय-
संस्करणे तत्रिवारणं भविष्यति, पुस्तकं च कथाप्रसङ्गोपयुक्तचित्रादिभिर्वि-
भूषयिष्यत इति वयमाशास्महे ।

गवर्नर्मेएट संस्कृत कालेज
सरस्वतीभवनम्
काशी ।

श्रीत्रिभुवनप्रसादोपाध्यायाः
व्याकरणाचार्याः, एम० ए०,
इन्हेन्टर आफ संस्कृतपाठशाला०
श० प०, बनारस ।

दिव्यदृष्टिः

त् कोऽपि पाख्यण्डी, ईदृशा बहवो धूर्ता द्रव्यमर्जयितुं साधु-
 “स्या वेषं विभ्रति लोकान् वच्च यन्तो विहरन्ति चेतस्तः !!”
 ‘न हि, इदमेवैकं वैशिष्ट्यं तस्य पाख्यण्डायां सन्देहं
 जनयति स कुतोऽपि द्रव्यं न गृह्णाति किंबहुना द्रव्यं स्पृशत्यपि न सः,
 केवलं भोज्यवस्तुन्येव स गृह्णाति, तान्यपि न सञ्चिनोति स्वोदरपूरणपर्या-
 पानि संस्थाप्य ततोऽधिकानि भिक्षुकेभ्यो विभज्यार्पयति ।”

“किं तस्य वक्तव्यमस्ति, स आत्मनि कं वा विशेषगुणं ख्यापयति ?”

“कमपि न, स आत्मनः किमपि वैशिष्ट्यं न कथयति, तथाऽपि भवि-
 त्यद्रुक्ता त्रिकालदर्शी सिद्धोऽस्ति, लोकानां मनोगतमशोषं बोदधुं शक्नोति ।
 असाध्या अपि रोगास्तस्य करस्पर्शादेव सद्यो नश्यन्ति । तेन यस्मै यद्वर-
 दानं दीयते तदवश्यं पूर्णं भवति ।”

“तस्यैते विशेषगुणा सन्ति केनाऽपि परीक्षिताः ?”

“तैरसंख्यैः सज्जनैः, ये तं परिवार्ये तिष्ठन्तः शतशः प्रभान् पृच्छन्ति,
 विविधान् स्वमनोरथान् तस्य पुरः प्रकट्यन्ति च ।”

‘स च नाधिकं भाषते केनापि । न च लोकानां पुर आत्मानं सविशेषं
 प्रदर्शयति । केनापि तस्य भक्तेन गङ्गाकूले तदर्थमेका कुटी निर्मापिता वर्तते,
 तत्रैव स सन्ततं निवसति । केवलं प्रातरष्टमहोरात एकादशाहोरापर्यन्तं
 होरात्रयमेव स लोकेभ्यो दर्शनं ददाति । तावत्यवसर एव यः कोऽपि
 यत्किमपि पृच्छति, तदुत्तरं तेन दीयते ।”

अपराह्नसमय आसीत्तदानीम्, अहं मम सुहृदो मेघश्यामस्य गोष्ठी-
 गृहे विशाले वेत्रासने उर्द्धशयान आसम् ।

मम पार्श्ववर्ति उद्यानोपरं बातायनं विवृतद्वारमासीत् । जलधारासमु-
 च्छुसितभूसुरभिपरिमलेन सह समागच्छन् सुरभिकुसुमामोक्षो बाढं मष-
 यतिस्म मे मानसम् । गोष्ठीगृहे तदानीमावां द्वावेव स्थिताबभूव ।

मयोक्तम्—“सखे ! मेघश्याम ! त्वं ऋजुरसि न जानासि वृचका-

निमान् । इयमेषां वन्चनाचातुरी, स खलु वन्चकः केनाप्युपायेन लोकानां
मनोगतमर्थं विदित्वा तेषां पुर आत्मनिषिकालदर्शितं नाटयति । यदुच्यते,
स लोकेभ्यो वरदानं ददाति, रोगिणां रोगांश्च दूरीकरोतीति, तच्छ्र-
द्धाजडानां विश्वासभूयिष्टताविजम्भित मात्रमेव । गर्भीरेण विश्वासेन
दुःसाध्या अपि व्याधयो दूरीभवन्ति ! उत्कटा वहवो मनोरथा अपि
विश्वासमात्रेणैव पूयैन्ते । यदि तस्मिन् वास्तविकी कापि लोकोत्तरा
शक्तिरभविष्यत् स कृदापि लोकालये जनसम्मदमध्ये निवासं नाकरिष्यत् ।
तस्य तु निर्जनं वनमेव समुचितं स्थानम्, यत्र मनुजगन्धोऽपि न भवेत् ।
मध्यमात्मन् इत्रूत्—‘एकदा केनापिऽपि तस्मै पृष्ठमासात्—‘भगवन् ! शान्ति-
मयमात्मन् एकान्तस्थानं परित्यज्य लोकालयऽस्मिन् किमथेमागतं भग-
वता ?’ इति । स चाऽत्यन्तगर्भाराकतिरपि प्रसन्नवदनो लक्ष्यते । रोषक-
षायितः स नादोपि केनापि दृष्टः । प्रष्टारस्तु विविधान् कुटिलानुचितानपि
प्रश्नान् तन्वते, परंतु तस्य महात्मनो वदने तेरनुचितानुयागरेकाऽपि
लघायस्यपि विकारलखा न हग्गोचरांभवति । तथावधेऽवसरे स केवलं
तृष्णामास्तु वचसा न किञ्चिदप्युत्तरयति । लोकालयागमनदेतुं पृच्छते
सज्जनाय तेनत्थमुत्तरितम्—‘वत्स ! भगवदिच्छेवास्माकं प्रेरका शक्तिः
तद्वांवद एवाहमत्रागतोऽस्मि । विचारितं च चेतसि—कार्तिके ऽस्मिन्
पुण्यमासे गङ्गास्नामाथं काश्यां गङ्गातांरे वसति कर्तव्यंति । अतीते
चास्मिन्नमासे स्थानमिदं परित्यज्याऽन्यतो गन्तव्यं भवेदिति सम्भावयामि’

सोत्कर्णं भया ऽप्राच्छि—‘त्वया सर्वमिदं कथमवगतम् ?’ एक तव
ज्ञातपरिचित कश्चित्सज्जनस्तदन्तिकं गत आसीत् ?’ । तेनोत्तरितम्—‘न
हि, ज्ञातपरिचितो न कश्चिद्गतस्तत्र । अहं स्वयमेव गत आसम् । लोके-
भ्यस्तत्प्रश्नासावादं निशम्य स्वयमपि तं पश्येयमिति विचारितवान् । यदाऽहं
तत्रागच्छम्, तदा स महात्मा समुच्छिष्टत्रेवासीत् प्रणम्य समुपविशन्तं
मास्त्रादीत्—‘वत्स ! किमिच्छसि ?’ मयोत्तरितम्—‘केवलं भगवतो
दर्शनम् !’ तेनोक्तम् “न हि, न केवलं दर्शनाभिलाषेणागतोऽसि, अन्यद-
प्यस्ति किंचित्तव चेतसि” । पुनरहमत्रवम्—‘भगवन् ! अहमिदं प्रष्टमि-
च्छामि, यत् प्रातःकालं विहाय कालान्तरेऽपि भगवतो दर्शनं सम्भवति
न वा ? मम हि द्वित्रा: सन्ति प्रश्ना अनुयोक्तुम्’ । महात्मा इत्रूत्—
“इदानीं तु नाहं स्थातुं शक्नोमि अतिकाम्यति समयः, नियमानुसारं तु
मयो कालान्तरे कस्यापि केपि प्रश्ना न समाधीयन्ते । प्रश्नोत्तराणां तु कथैव

का, तदानीमहं कुश्या बहिरपि नायामि । तथाऽपि किञ्चित्प्रष्टु चेत्तव समुक्तटोऽभिलाषः, अद्य सायंसमये समेहि, यतोऽचिरादेव स्थानमिदं मया परित्यक्ष्यते । निशम्यैवं मनस्येव प्रसीदन्नहं तत् प्रत्यागमम्, सविस्मयं च चेतसि चिन्तितवान्—किभिति महात्मना मम कृते स्वनिय-मैष्वीष्टक् परिवर्त्तनमनुमतम्” इति ।

मया पृष्ठम्—“किमद्य सायं त्वं तमेव महात्मानं द्रष्टु गमिष्यसि” ।

मेघश्याम ऊचे—“आम्, अहं तु गमिष्याम्येव, त्वयापि मया साकम-वश्यमागन्तव्यम् । त्वमीष्टिवधेषु विषयेषु न विश्वसिषि । सर्वानेकं मिष्या-वादिनः पाखण्डिनः कथयसि । सर्वत्रैव त्वं चिन्तयसि यदसौ द्रव्यमर्ज-यितुं लोकवञ्चनां तनोतीति । इमां तव भ्रान्तिमपर्तुमेव ममायमुच्यम्” । महात्मनस्तस्य सिद्धिचमत्कारमनुभूय बाढमहं विश्वसिमि यत् स निश्च-येन त्रिकालदर्शी सिद्धो महात्माऽस्तीति । ईदृशा विरला एव सत्यरूपाः कदाचिदेव नगरेष्वायान्ति । तं वीक्ष्य तवापि ज्ञातं भवेत् यत् अद्यामि प्रियन्ते सिद्धा वसुन्धरायाम् । इत्थमध्यत्यन्तमल्पात्पा एव सन्ति तथा-विधाः । सौभाग्येनैव समुपनम्यते तथाविधानां पावनं दर्शनम्” ।

अहमुचैः प्रहस्यावदम्—“मेघश्याम ! त्वं सर्वथा ऋजुप्रकृतिर्मूर्खोऽसि, त्वमिव सरलप्रकृतिः सर्वत्रैव विश्वासी मया विरलं एव हृष्टोऽस्मिन् वञ्चनामये संसारे । अन्ततो गत्वा मम सुहन्मण्डले त्वमेवैकस्तथा-विधोऽसि, य ईदृशेषु विषयेषु त्वरितमेव विश्वासमावहेत् । कुत्र साधुः कुत्र महात्मा ! सर्वोऽयं केवलः पाखण्डः, लोकान् वञ्चयितुं प्रयुक्तेयं धूर्तानां युक्तिः । स्यादेतेन तस्य कोऽप्यर्थः । अत एव लोकानां चेतःसु स आत्मनो विषये विश्वासमाधातुं प्रयतते । यद्यहं तस्य पुरो गच्छेयम्, सद्य तस्य पाखण्डमुद्घाटयेयम् । यद्यनेन तस्य महात्मनश्चेतोऽन्यथा भावं न भजेत्, नाऽपि च त्वं चेत्प्रतीपतां भावये । कथय, किमस्ति स्वीकृतम्?”

मेघश्यामो गम्भीरभावेनाह—“आम्, अस्ति स्वीकृतम्, त्वं यथेच्छं प्रश्नाननु योक्तुमर्हसि महात्मनः पुर , यथेच्छसि तथा तं परीक्ष्य, किन्तु सर्वमिदं सम्यतामनितिकम्यैव कर्तव्यम् । संयतचेतसा सज्जनोचितमेव तस्य पुरो व्यवहृतव्यम् । अन्ततोगत्वा बहिर्भवता महात्मनो विषये समादर एव दर्शयितव्यः । अहं बाढं विश्वसिमि, यत्स महात्मा भवतः प्रश्नानां यथार्थमेवोत्तरं दास्यति । परन्तवत्र भवताऽप्येका प्रतिज्ञाकर्तुमुचिता” ।

मयोक्तम्—“कीदृशी प्रतिज्ञा ?”

स आहस्म—‘इयमेव, यदि स महात्मा तथ प्रश्नानां यथार्थमुत्तरं दास्यति, तर्हि त्वयाऽपि ततः परं तथाविधानां महात्मनां परिहासकरणं परित्यक्त्यं भवेत् । ‘सर्वस्याऽप्यतीन्द्रियस्य वस्तुन सतत्साक्षात्कर्तणां च वृक्षवृक्त्यं च न ततः परं त्वया वक्तुमुचितम् । सर्वथा परिवर्जितव्यं एवायं भवेत् दुरभ्यासो नूनं त्वया । ईश्वरेषु विषयेषु यन्मम परिहासा विज्ञेपादि च त्वया कियते तदपि ततः परं परित्याज्यं भवेत् ।’

मयोक्तम्—आम् स्वीकरोमि, प्रतिजाने च । किन्तु तथाविधमेवाहं प्रश्नं करिष्यामि, यस्य ‘यथार्थमुत्तरं तेन कृतकसिद्धेन दातुं नैव पार्थेत । किञ्च स यदुत्तरं दास्यति, तद्विलिख्य तवान्तिकमेव सुरक्षितं स्थापयिष्यामि, येन समुचितसमये तस्यासत्यत्वं प्रमाणीकियेत । यदि तस्य महात्मनामधारिण उत्तरमसत्यमिति प्रमाणीकर्तुं शक्येत, तर्हि त्वयाऽपि ततः परमीहशानां वृक्षकानां सङ्गतिविर्शवासश्च परित्याज्यः स्यात् । निश्चितं तर्हीदम् । कथय, अद्य सायं कदा तदन्तिकं गन्तव्यम्?’

मेघश्यामोऽवदत्—‘सायं सप्त होरावसरेऽत्रैव संमेहि । आवां सम्भूतैव गमिष्यावः । तस्मिन्ब्रवसरे गङ्गातटेऽपि कोऽपि नायाति । महात्मनः कुटीरेपि निर्जनतैव स्यात्तदानीम् । आवामेकान्ते तेन साकं यथेच्छं व्याहर्तुं शक्नुयाव ।’

(२)

अहं हि काश्यामेव वसामि । मम पितुरत्र महानापणोऽस्ति महार्घ-वृक्षाणाम् तत्सम्भूतेन प्रचुरेण लाभेनास्माकं गार्हस्थ्यं सुखेन चलति । न जाने केन हेतुना, तातेनाहमात्मनो वृक्षव्यवसायं न शिक्षितोऽस्मि । तातसुहृद्दिः साग्रहमनुरोधे कृतेऽपि तातेन तेषां वचनेषु कर्णमदत्तैव सनिर्वन्धमहमांगलविद्यामेव समध्यापितः । मया काशीविश्वविद्यालये समधीत्य एम् एस् सी, परीक्षा स-सम्मानं समुक्तीर्णा । पश्चात्तत्रत्ये ‘इज्जिनियरिंग कालेज’ नामके स्थापत्यविद्यालये पञ्चवर्षाणि समधीत्य सा विद्याऽपि मया सम्पादिता । ततः परं तातस्य प्रयत्नैः किपयमान्य-धनिकानुरोधैश्च कर्णपुरे प्रसिद्धवृक्षयन्त्रालये पञ्चशतमासिकवेतने मम नियुक्तिः सञ्चाता । आङ्गलविद्याप्रभावात् काशीविश्वविद्यालयीय स्वतन्त्रतावायुमण्डलविहाराच्च घोरनास्तिकमतोऽहमभवम् । चार्वाका-स्याप्युपरि मम नास्तिक्यमासीत् । अविरतं धर्मकर्मनिरतान् विधिनिषेध-प्रतिपालकान् काशिकान् शाखिणो दैन्यममान् दृष्टा, धर्मकर्मसु श्रद्धारहि-

तानां स्वैराचारिणां माहशामहरहरभ्युन्नतिं च विभव्य मम नास्तिक्य-
विचारा बद्धमूला अभूवन् । वर्णाश्रमव्यवस्थां स्पृश्यास्पृश्यविवेकं,
धर्ममीश्वरं वेदान्, शास्त्राणि चाहं सर्वथा पाख्यण्डमेवाकलयन्नासम् ।
इन्द्रियत्विरेव मम मते मुख्यो धर्मआसीत् । मम मातुः प्रबलेयमिच्छा-
सीत्, यन्मम विवाहस्त्वरितं भवतु । मया तु यावच्छक्यमस्माद् बन्धनात्
दूर एव स्थातुं प्रयतितम् । बहुषु स्थलेषु मम विवाहवार्ता प्रचलिता तथापि
सा मम दुराप्रहात् दोषाविक्षकरणकौशलात् न लब्धास्पदाऽभूत् । सम्प्रत्य-
हमेकमासिकमवकाशमवाप्य कर्णपुरात्काश्यां “यदा समागतस्तदा मम
जनन्या स्पष्टमेवाहमभिहितः—“ललित ! अस्मिन् वारे तव विवाहः कर्तव्य
एव भवेत्, तव किमपि कैतवं विचाहकार्यं रोद्धुं न प्रभवेत् । कर्णपुरे
त्वं स्थातुमिच्छसि चेत् परिणीता तव भार्याऽपि सहैव त्वया तत्र यास्यति” ।
मातुराप्रहवचनै र्मया समवगतम्, यदयं न केवलं मातुरेवाऽभिनिवेशः,
तातस्याऽप्यत्राऽस्ति साहाय्यमाभ्यन्तरीणमिति । मम हि बहुवारकृतै-
विवाहविघटनोद्योगैस्तातस्य चित्ते भूयानसन्तोषः कृतपदो मया लक्षितः,
यद्यपि स तातेन बहिः स्पष्टं न प्रकाशितः । मयापि चित्ते चिन्तितम् इति-
परं मम दुराप्रहो न शोभेतेति । कथितं च मातु पुरः—“अस्व ! यथोतावती
प्रबला तवेच्छा वधूमुखं द्रष्टुम् तर्हि ममाऽपि सा नूनं शिरोधार्यैव” ।

ततः परं मद्विवाहप्रबन्धं प्रकाशं त्वरितं च प्रारम्भते स्म । शीघ्रतायाः
कारणनिवद्मासीत् यत् दैवज्ञैः कथितम्—यदि विवाहः कर्तव्यस्तर्हि
अस्मिन्नेव मासे स भवितुमर्हति । तत एवं वर्षमेकं यावद्विवाहमुहूर्तो
नोपलभ्यते । आगामिनि वर्षेऽस्मिन्नेव मासे पुनर्विवाहमुहूर्तो भवेत् ।
मम मातुरियान् विलम्बो दुःसह आसीत् । तातस्तु काश्यां प्रसिद्धो वस्त्र-
व्यवसायी धनिकः, अहं च सुशिक्षितः पञ्चशतमासिकायो युवा सुन्दरश्चा-
समिति मम विवाहप्रबन्धे न । किमपि प्रतिबन्धकं विलम्बकारणं चासीत् ।
बहुषु स्थलेषु विचार्यं परीक्ष्य च तिसः कन्यका मम कृते विचार्यताया-
मुपस्थापिताः । तासां जन्मपत्राण्यपि समानायितानि । तिसोऽपि
कुमार्यः सात्त्वराः सुशीलाः सुन्दर्यश्चासन्निति पुरोहितमुखादवगतम् ।
एतास्वेव क्याचिन्मम विवाहो निश्चितप्राय आसीत् । क्या सह विवाहो
निश्चेतिव्य इति तु जन्मपत्रविवेचकस्य हस्तगतमासीत् ।

विवाहसम्भारास्त्वरितं संग्रहीतुमारब्धाः । अहं हि नवशिक्षितः
स्वतन्त्रप्रकृतिश्चासमिति जनन्या तिसणामपि तासां कुमारीणां चित्र-

फलकानि समानाथ्य मम पुरः स्थापितानि । अहं हि कतकलज्जां परित्यज्य ताद्वन्यतमां परिणेयां निर्द्वारयितुमिच्छन्नपि कां निर्द्वारयेयमिति नावगतवान् । यतस्तास्वेकाऽपि कुरुपा नासीत् । यदेकस्या विम्बफलो-पमोऽधरो मम मनो लोभयति तर्हन्यस्यास्तिलपुष्प सन्निभा नासा चेतसि निखातेव लक्ष्यते । अपरस्याः खञ्जनमञ्जुले भावपूर्णे नयने न मामन्यतो गन्तुं दन्तः । अस्मिन्नेवानिश्चयावर्ते पतितोहमचिन्तयम्—“किं कियताम्, तिक्ष्णोऽपि स्वस्वविशेषगुणैर्मा लोभयन्ति । कस्मिन्निकषे एताः परीक्ष्य परिणेतव्यां निर्द्वारयेयम्” इति ।

इथं चिन्ताकुलस्यैव मे सुहृदा मेघश्यामेन तस्य त्रिकालदर्शिनो महात्मनो वृत्तान्तः कथितः । यः खलु महात्मा कार्तिके गङ्गालानपुण्य-मुपार्जयितुं काश्यां गङ्गातीरे निर्जने कुटीं निर्माय ध्वित आसीत् । मया मेघश्यामेन सह महात्मनो निकटे गन्तुं तु प्रतिज्ञातम्, व्यचारयच्च कं वा तथाविधं प्रश्नं महात्मनः पुरः समुपस्थापयेयम्, येन तस्य महात्मनामधारिणः कृत्वा वैदुषी त्रिकालदर्शिता चापाऽर्थी भवेत् । पाखण्डिता च तस्य प्रकटीकर्त्त शक्येत । यदि मया स मृषावादी पाखण्डीति न प्रमाणीकर्तुं शक्येत तर्ह्य हमात्मनो नामापि परिवर्त्तयेयम् ।

(३)

सायं सप्तहोरावादनात्पूर्वमेवाहं मेघश्यामस्य गोष्ठीगुहे, समुपस्थितो-उभवम् । सोऽपि सन्नद्ध एवासीन् । मां हृष्ट्वौवाच—“किं भोः समागतस्वम् चिन्तितो वा तथाविधः प्रश्नः, यस्त्वया महात्मनः पुरः प्रष्टव्यः ।”

मयोत्तरितम्—“आम्, निश्चितं मया किं प्रष्टव्यमिति । परंतु तदहं ते नाधुना वक्ष्यामि, महात्मनः पुर एव श्रोत्यसि” । आवां ततः परमनु गङ्गा-तटं प्रस्थितौ, यत्रःसा महात्मनः कुटी आसीत् । निशामुखे प्रवहन् तुहि नजडः पवन आवयोर्हस्तपादं वधिरयतिस्म । भगवति भास्वति वर्तमाने सति कुत्राऽपि निलीय निवसन् दोषाकरस्तमन्तर्हितं विभाव्य सम्प्रति स्वानुयायिना ऋक्षगणेन सह गगनमण्डलमधिरुद्धा विराजमानो दृश्यते स्म । पतितपावनी जाह्वी धीरगत्या प्रवहन्ती पश्यतां नेत्राणि मानसानि च शीतलयतिस्म । अहं मनस्येवाचिन्तयम्—पश्यत, अयं महात्मास्मिन् प्रचण्डशीते समये गङ्गातटे निवसति शीतवारणाय पर्याप्ता कम्बलादिसामग्री तस्यान्तिकेऽवश्यमेव न भवेत् । किमसौ

शीतेन न बाध्यते ? । इव्यं तर्हि किमर्थमनेनेदशमुन्मुक्तं पूच्चुरशीतं स्थानं स्वनिवासाय क्लृप्तम् ? । कदाचिद्यमस्याभिसन्धिः स्यात् यदी-द्वेनाचरणेन लोके स्वस्य शीतातपसहत्वं निर्द्वन्द्वत्वं च पृथितं भवेत् ।

कुटीरस्य समीपमुपगम्य आवां क्षणं तूष्णीं स्थितौ । उभयपाश्वेऽपि कोपि नासीत् । सर्वथा शान्तिमयता लक्ष्यतेर्स्म । यत्र दिवसे महान् जनसम्मदो भवति तत्रैवेदानीं सर्वथा निर्जनतां दृष्टा किञ्चिदिव साश्रयोहमभवम् । किन्तु तत्त्वाणमेव स्मृतं मया यत्सार्थं समये महात्मा न कैरपि मिलति, न च किञ्चिदपि भाषते, सर्वेषि महात्मनो नियममेन जानन्ति अत एवात्रेदानीं न कोपि लक्ष्यते । ईदृषेऽपि समये आवास्यां सह वक्तुमवकाशदानं दर्शनानुमोदनं च नूनमावयोरुपरि महात्मनो विशेषानुप्रह एवात्ति ।

पुराणं फलकद्वयमूर्धमुखमवस्थाय कुटीनिर्मात्रा कुट्ट्यां सामान्यमेकं प्रवेशद्वारं निर्मापितम् । कदाचित् शीतवायुप्रवेशपतिबन्धाय, श्वमा-र्जारागमनवारणाय वा द्वारस्योपयोगश्चनितो भवेत् । मेघश्यामेन तदेव द्वारं किञ्चिदिवघट्य शनकैरुक्तम्—“भगवन् ! आवासुपस्थितौ रवः ।”

कदाचित् स महात्मा तदानीं निस्त्योगः अस्मात्पतीक्षापरो वाऽऽसीत् । त्वरितमेवोत्तरमागतम् । “आगच्छत् वत्सौ ! अभ्यन्तरमुपागच्छतम्” ।

कपाटमुदधार्य आवामन्तः पविष्टौ । कपाटं च पुनः पूर्ववत् संवृतम् । मेघश्यामेन भक्तिपूर्वकं महात्मने पणामः कृतः । मया तु मेघश्याममनस्तोषं रक्षता तदनुकरणं कृतम् । हस्तावुद्यस्य शुभाशीरभिदधता महात्मना कुटीरैककोणस्थितान्यासनानि निर्दिष्टानि । आवां तत्रोपविष्टौ ।

मया सामान्यदशा सा कुटी सत्कृपर्यवेक्षिता । त्वरया निर्मितेव सा प्रतीयतेस्म, तथाऽपि नासुखावदाऽसीत् । पञ्चषा जनास्तत्र सुखेनोषितं शक्तुवन्ति स्म । तार्णं छादनम् प्राच्यां दिश्येकं वातायनम्, तस्यैव समीपे महात्मन आमनमातीर्णमासीत् । पुरस्तादग्निकुण्डम् दक्षिणपाश्वे दारु-मयी त्रिपादी तदुपरि वेष्टनबद्धं किमपि पुरतकमासीत् । मया परीक्षकदशा महात्मन आकृतिरवलोकिता । षष्ठ्यधिकमेव वयः प्रतीतम् । केशाः सर्वेऽपि पलितशुक्ला आसन् । आनाभिलम्बमानं श्वेतकूर्चं नितरां शोभते म । आकारो गम्भीर प्रशान्तश्च । सांसारिकदुःखसुखादिवास-नातीतत्वमाद्यतौ प्रतीयतेस्म । नेत्रयोः किमपि विद्युद्विलसितनिमं तेजो

लक्ष्यते म । येनाहं क्षणं चित्रितोऽभवम्—व्यचिन्तयच्च—इमे नेत्रे युद्ध-
परि पतेताम् तदभ्यन्तररूप्य गुप्तातिगुप्तममपि रहस्यमवश्यमवगच्छे-
तामिति ।

ममतु विशेषतश्चनित्तुमवसर एव नासीत् । उपविष्टं भासवलोक्य स
महात्मा मेघश्यामं सद्योऽब्रूत—“वत्स ! त्वया सह समेतः कोऽयं
सज्जन ? किमर्थं वाऽत्रागतः ?”

मेघश्यामेनोत्तरितम्—“भगवन् ! अयं मम सखा ललितकुमारो
नाम । वदतो मम मुखाद्वगवतो नामधामनी श्रुत्वा दर्शनार्थमयमायातः ?”

मयाऽपि प्रणाम्याभिहितम्—“श्रुतं मया यदचिरादेव भगवता इतः
प्रस्थास्यत इति, अत स्वनयने सफलीकर्तुमहमप्युपस्थितोऽस्मि ।”

मया एते शब्दा महात्मनो विषये समादरं प्रदर्शयितुम् तस्य चेतसि
मद्विषये कापि विपरीतभावना च नोपतिष्ठतामित्यर्थं च सविनयमुच्चा-
रिता आसन् । परन्तु मया दृष्टम्, ममैतैश्चादुवचनैर्महात्मा न प्रसीदति
स्म । स यथा पूर्वमेव गभीरः पश्चान्ताकृतिश्चालक्ष्यत । सोऽब्रूत—“भवा-
द्वशां विदुषामनुग्रहोऽयम् यद्वद्विर्ममकुटी पवित्रीकियते । कथयत,
भवतां कीदृशी सेवा मयो कर्तुं शक्यते ?”

कदाचिदस्मदागमनेन महात्मनः पूसन्नता नासीत् । सम्भवतः स
शीघ्रतयैव किञ्चिद्द्वार्तालापं विधाय आवां प्रस्थापयितुमैच्छत् । व्यर्थं
मधिक वागाङ्गम्बरस्तस्याप्रिय आसीत् । प्रायः संसारविरक्तानां साधूना-
मीदृशः स्वभावो भवति । मयाऽपि विचारितम्—यद्येवम् तर्हि व्यर्थं
चादुवचनैः को लाभः ? स्वप्रयोजनं साधयितव्यम् । इदमेवात्र परीच्छ-
णीयम्, यदसौ वास्तविको महात्मा, काषायवस्त्रान्तरितः कोऽपि पाख-
ण्डी वा ? वस्तुस्वरूपं परीक्ष्येतः प्रस्थातव्यम्, आवाभ्यामपि किमर्थं
मधिकं कालचेपं क्रियताम् ?

भूनिहितशिरसा साज्जलिना मयोक्तम्—“भगवन् ! मदागमन कारण-
मत्यन्तं शुद्रं स्वार्थमयं चारित । श्रुतमर्ति मया, यद्वगवता इहागमना-
त्प्रभृति बहूनां भाग्यवतामिच्छा शुद्रिताः, कठिनाः शङ्काश्च समाहिता ।
ममापि चेतसि लोभः प्रादुरभूत् यदहमपि भगवत् समीपमुपस्थाय निज-
भविष्यदर्थेषु कृतिपयानर्थानवगन्तुं द्वित्रान् पश्चनान् पृच्छेयम्, लभेय च
तेषामुक्तराणि, यद्यनुमन्येत सानुकम्यं भगवता ।”

महात्मनो वदने न प्रसन्निर्न विरक्तिश्च ददशे । स निर्विकारेणाकारे-
णाह—“वत्स ! यदुक्त भवता, ‘मया बहुनामिच्छाः पूरिता’ इति, तत्स-
र्वथा मिष्यौव । नाहमात्मनि किमपि तथाविधमलौकिकं सामर्थ्यं
कलयामि, ये न लोकानां कष्ट दूरीकरणे वाङ्छापूरणे च प्रभवेयम्, अहं
तु लोकानापद्वस्तान् हृष्टां बाढमन्तरुत्पीडितो भवामि केवलं जगन्निय-
न्तारं परमात्मान प्रार्थये यत् ‘द्यासागर ! भगवन् ! हरे ! दुःखितानां
दुःखानि त्वरितं हरेति’ । मम हि सा प्रार्थना स्वीकृता भवतु न वा, दु खि-
तानां दु खान्यपयान्तु न वा, सर्वमेतदहं न चिन्तयामि । एवं चिन्तनं
किलाऽनविकारचेष्टेति मे मतम् । यज्ञ भविष्यदर्थप्रकाशनचेष्टामुहिश्य
भवतोक्तम् तत्राऽपि केवलं तथाविधार्थवगमाय प्रयतनमेव ममाय-
तम् । इयानेवात्र विशेषः, भवादृशां सांसारिकाणां स्थितेरपेक्ष्या मम
स्थितावस्ति किञ्चिद्वैशिष्ट्यम् ।”

महात्मा वदनेव मध्ये किञ्चिद्विरमतिस्म, आवां तत्कथनं सावधान-
माकर्णयावो न वेति ज्ञातुमेव तेन तथा कृतं स्यात् । मयाऽपाङ्ग्रेहितै-
र्मेष्टश्यामो हृष्टः, स एकाग्रचिन्तो महात्मनो वचनं शृणवन्नासीत् । अह-
मपि महात्मनो वचनश्रवणे एकाग्रताऽभिन्नयमकरवम् ।

पुनरन्तर महात्मा—“पश्यत, व्यापकोऽयं विषय तथाऽप्यहं परिभितै-
रेव शब्दैः स्वाभिपायं कथयामि, अधिकं पपञ्चयितुं न ममावकाशोऽस्ति,
नापि स भवतोरपि । संसारोऽयं दुःखसागर इति कथ्यते—तेषां कते ये तत्र
समासका वत्सन्ते । विविधानां वाङ्छानां भावनानां मोहजनिर्तस्वार्थीनां
लालसानां च युद्धस्थलमेव किल संसारः । सर्वोऽपि भिथः पूर्तीपाः स्वाकाङ्क्षाः
पूरयितुं पूर्यतन्ते । सर्वोऽपि वाङ्छति यदमुकं वस्तु मया लभ्यताम्, ममायं
स्वार्थः पूर्णो भवतु, तत्रान्यस्य कियदनिष्टं भवतीति न कोपि चिन्तयति ।
अत एव परस्परमिच्छानां वासनानां च भूयान् संघर्षे भवति, यः खलु
दु खस्य निदानम् । कामक्रोधलोभमोहात्मिका यवनिका सर्वस्यै व हृके-
शक्ति तिरोधते । अत एव पूर्यः सर्वोऽपि जानन्नपि, शान्तेन चेतसा
स्वार्थहीनेन हृदयेन च, कमपि विषयं विवेचयितुं न शक्नोति । अनेनैव
हेतुना भविष्यतोऽर्थस्य वास्तवं रूपमवगन्तुं न शक्नोति सांसारिकोजनः ।
यथ कश्चित् किञ्चिद्वगच्छति सोऽपि मृषाभूतमेव सत्यमिति विपर्य-
स्यति । यदि सांसारिकेऽवेष कोऽपि निरपेक्षदशा विवेकयुक्तेन हृदयेन,
गम्भीरेण चेतसा वासनाश्वेतसो दूरमपसार्य, निःस्वार्थेन मनसा भवि-

व्यदर्थमन्वेष्टुं पयतेत् तहिं तस्य भविष्यदर्थवगमे न किञ्चिदपि पृतिद-
न्धकं पश्यामि, अवश्यं तथाविधेन भविष्यदर्थज्ञानं सुलभम् । सांसारिक-
जनापेक्षया सर्वथा विपरीतैवास्माकं संसारत्यागिनां साधूनां स्थितिः ।
अस्माकं तु कस्यापि शुभेनाशुभेन वा न कोऽर्थं कस्यापि प्रसाद-
विषादाभ्यां नास्माकं सुखं दुःखं वा सम्भवति । संसारे च नास्माकं
काऽपीच्छा, न च कुत्राऽपि लालसा, क्वापि च वयं नासक्तः स्मः अस्माकं
विवेके न किमपि मालिन्यं भवति, अतो वयं भविष्यतोऽर्थस्य वास्तविकं
रूपं द्रष्टुं पूर्भवामः । यदि भवादशेषवस्मादशेषु चास्ति कोऽपि विभेदं,
तहिं अथमेव स । भवतु कथयतु भवान् केनार्थेन समुद्दिग्नं भवतश्चेतः;
कं वा भविष्यदर्थं ज्ञातुमिच्छति भवान् । यद्याहं पूर्भवेयं वक्तुम, तहिं ध्रुवं
वक्ष्यामि ॥”

एवमुक्त्वा महात्मा तृष्णीं बभूव । मेघश्यामो मां साकूतमपश्यत ।
अहं व्यचिन्तयम—मम पूर्णं केन रूपेण महात्मनः पुर उपस्थापयेयम् ।
यथा मम प्रश्नस्योत्तरणं महात्मनो दुष्करं भवेत् यथा च महात्मनो
वास्तविकी वैदुषी च पक्षिता भवेत् । एतावता संलापेनेदं तु निश्चितमा-
सीत्—यत्स महात्मा विचारशीलो विद्वानव्यस्तीति । तेनैतावदुक्तमरोप-
यथार्थं चिच्चापत्यययोग्यं चासीत् । शनैः शनैर्भमापि चेतसि महात्मनो
विषये श्रद्धावृत्तिरुद्देशुमारभत । महात्मानं पाख्यादिनं पूर्माणियितुं
परीक्षितुं, तस्य मिथ्यावादित्वं समर्थयितुं, ‘सम्यति वास्तविका-
महात्मानो दुर्लभाः सन्तीति’ तत्वं मेघश्यामस्य चेतसि पूर्वेशयितुं च
ममात्रागमनमभूत् । महात्मनो वचनश्रवणमात्रेणैव तत्र श्रद्धाभावोद्भवनं
तावतैव तय महात्मतायाः समर्थनं च ममेच्छायाः स्वार्थस्य च पूरीप-
मासीत् ।

मां विचारयन्तं दृष्ट्वा महात्माऽन्तः—“पश्य वत्स ! ममात्रागतस्यौको-
मासो व्यतीतः । अत्रान्तरे सहस्रशो जना मम समीपमुपागताः तेषु पायः
पत्येकं विभिन्नार्था आसन् । कश्चित् सरलचेतसा सदुपदेशं श्रोतुम्,
दुर्वितः कोऽपि व्यथितं स्वहृदयमाश्वासयितुं, कोऽपि केवलं मां परीक्षितुं
मेव समागत आसीत् । तेषु कास्याण्युपरि कोपं कर्तुं, सन्तोषं च पूर्दर्शयितुं
ज किमपि निदानमस्ति मदनितके । अहं हि लोकस्य भावना यावज्जीवना-
भ्यस्तान् दुराभिनिवेशांश्च ज्ञाणिकेन सहवासेन परिवर्तयितुं सर्वथाऽस-
मर्थ एवाऽस्मि । यः खलु येन रूपेण समागतः मया स तेनैव रूपेण

तथैव परिगृहीत । विचारेण यच्चेतसि समायातं तत्स्मै कथितम् । केनाप्यहं वास्तविको ज्ञातेति गृहीतोऽस्मि । केनापि च धूर्तः पाखण्डीति, मम दृष्टौ तु तावुभावपि समानावेव । यदि भवानपि मां परीक्षितुमेव समायात स्तर्हि तत्स्पष्टमभिधीयताम्, न ममात्रेषदपि क्रोधो वैरुण्यं वा भवेत् । पत्युत भवतः सत्यानुरक्ति दृष्ट्वा बाढमहं पसीदेयम् । तथागतेपि व्यतिकरे यथासम्भवमहं भवतः शङ्काः समाधारुं पयतिष्ये ।”

महात्मनो वचनानि यथार्थानि हृदयं पविशन्ति चासन् । आश्वासितं चासीन्महात्मना—यत्कस्याम प्यवस्थायां तेनास्मच्छङ्काः समाधास्यन्त इति । इत्थमवस्थायाम्, एवं स्फुटमभिहिते सत्यपि, मनोगतगोपनमसत्यभाषणं वा न मे रोचतेऽस्मि । मया विनीतभावेनोक्तम्—

“अहमेकमर्थं ज्ञातुमिच्छामि, येन मम भविष्यज्जीवनस्य पगाढः सम्बन्धोऽस्ति । यदि भगवता स्वकीयस्थिरविचारशक्तिद्वारा तद्विषये यथार्थमुत्तरं दीयेत, तर्ह्यहमुपकृतो भवेयम् । इदमपि च नाहं गोपयामि, यद्ग्रावता मम प्रश्नानां यथार्थमुत्तरं दातुं शक्यते न वेत्यपि परीक्षितुमहमिच्छामि । पर्यवसाने भगवतः कथनानुसारमेव यदि फलं घटेत, तर्हि मम महात्मनां त्रिकालदर्शित्वे विश्वासो भवेत् । यन्मम मनोगतमासीत् तन्मया स्पष्टं कथितम् । एवं कुर्वता मया यदि धाष्ट्यमनुष्ठितम्, तर्हि तत्काम्यतां भगवता ।”

महात्मा भन्दं भन्दं जहास । मदागमनात्यभ्रुति पथम एवायमवसरो मम महात्मनो निर्विकारे वदने भन्दस्मितरेखादर्शनस्य । स आह— “वत्स ! निश्छलं सर्वं मनोगतं स्पष्टमभिदधानं त्वां दृष्ट्वा पसीदामि । मम त्वेतेन महान् परितोषोऽस्ति, यत्त्वया स्वमनोगतो वास्तविको भावो न निहृतः । किन्तु त्वयेदमवश्यमवगन्तव्यम्, यन्मयाऽऽत्मन एकान्तजीवने मनननिदिव्यासनादिभिर्यद्यपि हिरण्यगर्भसर्गस्य बहूनि दुर्जेयानि रहस्याग्यवगतानि सन्ति, तथाऽपि सबोपरिष्टद्वर्तमानस्य लीलामयस्य परमात्मनोऽद्भुतानां लीलानां शततममप्यशमवगन्तुमहं न पारयामि । इच्छाशक्तिमहिस्त्वा सिद्धा महात्मानो यत्कर्तुं प्रभवन्ति, तदहमंशतो जानामि, स्वयमपि च समुचितेऽवसरे विराङ्गिच्छाशक्त्या सह सङ्कुचितां निजेच्छाशक्तिं संयोजयितुं चेष्टे च । तथाऽप्येतावनैव सामर्थ्यकण्लाभेन नाहमात्मानं सिद्धं मन्ये, न चकथमपि गर्वं करोमि । भवतः पुरः परीक्षापदानेऽपि न मसाधिकारोऽस्ति । भगवता शतवर्षमितमेव परमायुर्मानवेभ्यः

कल्पितम्, तावत्यल्पीयसि समये यदि मानवोऽहर्निशं पक्तिरहस्यान्वेषये पूर्यतेत्, तर्हि तस्य रहस्यस्याल्पतमांशमप्यवगन्तुं न शकुयात् । इत्थमपि त्वयाऽनुयुज्यताम्, तव द्वयोः पश्योरुचरमहं पदास्ये । यदि ममोद्योगेन तव किञ्चिदपि भविष्यदर्थरहस्ये विदितं भवेत्तर्हि बाढमहं पूर्सीदेयम् ।”

मया महात्मानं प्रणम्य, आवरणादुन्मोच्य त्रीणि चित्राणि महात्मनः पुरो निहितानि । उक्तं च—“भगवन् ! दृश्यताम्, भगवान् किल मम पितृकृत्यः, अतो भगवतः पुरो न मम लज्जाकरणमुचितम् नापि च किंचिन्निहोतुमुचितम् । अचिरादेव ममोद्वाहो भविता । प्रायः पक्षाभ्यन्तर एव मुहूर्तनिश्चयो भवेत् । तिस्रः कन्यका मम तातेन मदर्थे विचारयोग्या इति निर्दीरिताः । दैवज्ञैरेद्याऽपि तासु कतमा निर्दीरणीयेति नोपदिष्टम् । श्वः प्रातदैवज्ञाः स्वनिश्चयं वक्ष्यन्ति । भगवता चित्रत्रयमिदं वीक्ष्य सविचारमभिधीयताम् आसु कतमा मे भाविनी भार्या । कस्या जीवनसूत्रं मम जीवनसूत्रेण साकं संलग्नमस्ति । विधात्रा मम भार्या भवितुं का ललना सृष्टा वर्तते” ? ।

कुट्ट्या एकस्मिन् कोणे एको दीपकः प्रज्वलन्नासीत् । यस्य साधारणं ज्योतिः कुटीगतं तमो दूरयितुं चेष्टते स्म । मया शनकैः स दीप आनीय महात्मनः पुरो न्यधायि । तेन तानि चित्राणि सावधानं निरीक्षितानि । मया चिन्तितं, कदाचिदसौ महात्मा वय माङ्गलशिक्षादीक्षिता नवयुवका इव सौवर्णशलाकाङ्क्षितमुपनेत्रमपेक्षेतेति । परन्तु ममेयं चिन्ता निर्मलाऽसीत् । तस्मिन् साधारणेऽपि प्रकाशो महात्मनो नयनज्योतिस्तानि चित्राणि तदधः सूक्ष्मतमाक्षरलिखितानि कन्यकानामान्यपि स्पष्टमवगन्तु-मपारयत् । महात्मना क्षणं चित्राणि निरीक्ष्य तानि मम हस्ते ददत्ताऽभिहितम् “वत्स ! दृष्टानि मया चित्राणि, अवगतं चावगन्तव्यम्, दीपं यथास्थानं निधेहि” इति ।

अहं च समुच्छ्वलता चेतसा दीपं यथास्थानं निधाय पुनर्महात्मनं समीपमागत्योपाविशम् । महात्मा जगाद् “वत्स ! अवधेहि त्वया कथितम्, एतानि तासां तिसणां कन्यानां चित्राणि यासु क्याचित्तव विवाहो भवितेति । किमेतदेव त्वया कथितमन्यद्वा किमपि ?” ।

मयोक्तम्—“इदमेवोक्तं मया भगवन् !” ।

मेष्टश्यामेन मम ईदृशप्रभकरणस्य गूढोऽभिसन्धिरवगतो वा नवेत्यहं म जाने । बुद्धिपूर्वकमेव मयेहशः प्रश्न उपन्यस्त आसीत् । एतासु तिस्रूषु

कन्यासु कया साकं परिणयः शुभो भवेदिति प्रभश्चेदभविष्यत्, तदा तु महात्मनस्तुत्तरदानमतिसरलमभविष्यत् “असुकया साकं तव विवाहः शुभं” इति । परन्तु ‘कतमया सह मम विवाहो भविष्यती’ ति मया पृष्ठमासीत् । बाढं जटिलोऽयं प्रभः । एतदुत्तरश्रवणोत्तरं महात्मनो मृषावादित्वमक्लेशेन समर्थेयितुं सुशकम् । महात्मा स्वबुद्धिनिकं परीक्ष्य यया साकं मम विवाहनिश्चयं वक्ष्यति, तया सह विवाहमकृत्वैव महात्मनः सिद्धिपाखरण्डं प्रकटयितुं शक्यः । इत्थं च मेघश्यामोऽपि महात्मनः सिद्धिमन्त्रे विश्वासं त्वक्ष्यति । अयमेव ममात्रागमनस्य हेतुः । अर्जुस्वभावो मेघश्यामं ईदृशेषु पाखण्डेषु विश्वसिति, स त य विश्वासो मयाऽवश्यं दूरीकरिष्यते ।

मम प्रभस्तु सत्यमेव महात्मानं सम्भ्रमे पातयामास । स नेत्रे निमील्य मुहूर्तं तूष्णीमास । अथोन्मील्यं चक्षुषी तेन शनैः शनैरभिह- तम्—“वत्स ! त्वया प्रदर्शितचित्रासु तिसृष्ट्येतासु कन्यासु नैकाऽपि ते भार्या भविष्यतीति विधिलिखितं पश्यामि ।”

उत्तरं श्रुत्वा चकितोऽहमभवम् । नेद्वगुत्तरं मया प्रतीक्षितमासीत् । निमिषादेवात्मानं प्रकृतिस्थं विधाय सस्मितमहमवोचम्—“महात्मन् ! भवदुक्तेरभिप्रायो मया नावगतः, किं न स्मर्यते भगवता, यन्मया कथित- मासीत् । एतास्वन्यतमयाः पक्षाभ्यन्तरे मम परिणयोऽवश्यं भावी, सर्वोऽपि विवाहसम्भारः सन्नद्वप्रायोऽस्तीति” । महात्मा ऽनू—‘वत्स ! स्पष्टार्थमेव मयोक्तम्, पुनरधिकं विशदयामि शणु । इतः प्रभृत्येकवर्षा- भ्यन्तरे तव विवाहयोगो न वृश्यते । न च दर्शितचित्रासु कन्यासु काऽपि ते भार्या भविष्यति । इदं हि निश्चितं विधेविधानम् । एतत्पतिपगामी प्रबलोऽपि चेत्प्रयत्नस्त्वया क्रियेत, न स्फलो भविष्यति सः” ।

यदि काऽपि विशाला शिला सहसा मम शिरस्यपतिष्यत् ततोऽप्य- धिकमाश्र्यं ममाभूत् निशम्य महात्मनस्तथाविधमुत्तरम् । मया साश्र्य- मभिहितम्—‘भगवन् ! किं मम परिणयः पक्षाभ्यन्तरे न भविष्यति ? किं भगवता सम्यग्विचार्येऽमभिधीयते ? विवाहोपर्कंरसम्पादनादौ यद्वाहवो मम कुदुम्बिनः सम्प्रति व्याप्रियन्ते, यज्ञात्र तैः परिश्रम्यते, किं तत्सर्वमेकपदे विफलं भवेत् ?” ।

महात्मा दृढगम्भीरस्वरेण जगाद्—“आम् सर्वमेकपदे व्यथं स्थात् । मया सम्यग्विचार्यं कथ्यत इदम् । नाधुना ते विवाहयोगः सम्प्राप्तः” ।

मेघश्यामस्य पुरो मया प्रतिज्ञातमासीत् यन्महात्मनः पुरः सम्यता-
मनतिकम्यैव वर्तेय इति । अत एव मया कर्थंचिदात्मानमवरुद्ध्य मुखाम्-
मागतोऽप्यदृष्टासप्रवाहो बलात्रिवर्तिः । मया मनसि चिन्तितम्—नूनं
विज्ञिप्त एवायं महात्मा । किमिदं सम्भवति, यदागामिनि पञ्च मम विवाहो
न भवेत् । कुतो न भवेत् ? सर्वः प्रबन्धः सनद्धः । कन्यका अपि
निश्चिताः । मुहूर्तोऽपि निश्चितप्रायः । किं तर्हि प्रतिबन्धकं विवाहे ?
महा-मनेष्ट्री शिरःपादरहिता भविष्यदर्था वाक्थमभिहिता ? निश्चित-
रूपेणासत्या वागियम् । मयाऽपि सयन्नमेषाऽसाया विधास्यते । कृतक-
गम्भीराकृति भूत्वा ऽहमवोचम्—“भगवन् ! कृपया भगवता यथेदम-
भिहितम्, तथाऽन्यदपि किंचिदुच्यताम् । मम विवाहः कदा भविष्यति ?
कुत्रत्या कीष्ट्री का च भवेन्मम भार्या ? भगवतो वचनं श्रुत्वा सत्यम-
हमाश्र्यर्थसागरे मज्जामि । वाक्षामि च भगवदनुग्रहेण मम विवाहविषये
सर्वमपि भविष्यदर्थमवगन्तुम् !”

महात्मना मम प्रभस्योत्तरं त्वरितं न प्रदत्तम् । प्रभं निश्चित्य स किञ्चित्-
तस्मधमे पतित इव लक्ष्यतेस्म । नेत्रे निमील्य च्छणं विचारयान्नासीत् ।
अहमेकाप्रदशा तन्मुखं निरवर्णयम् । मेघश्याममनु दृशौ प्रेर्य मया
निभालितम् यत्सोऽपि महात्मनो वदने दत्तैकाप्रदृष्टिरासीत् ।

महात्मा मामपृच्छत्—“वत्स ! तव भाविन्या भार्याया रूपमाकृति
चाहं वर्णयेयम्, तस्या नाम निवासस्थानं चाहं कथयेयमिति त्वमभिप्रैषि
किम् ?”

मयोक्तम्—“आम् भगवन् ! भवादृशां दिव्यदृशाणां सिद्धपुरुषाणां
सर्वमेवाऽपरोक्तं किल । अस्माकं तु भविष्यदर्थं सर्वोऽपि तिमिराच्छ्रवः
प्रतीयते । भगवान् दिव्यदृशा सर्वं ज्ञातुं समथ इति पृच्छामि । यदुक्तं
भगवता, तथैव ममाभिप्रायोऽस्ति ।”

ततः परं स महात्मा न किञ्चिद्ब्रत । स्थिरासनो नासाप्रदृष्टिः सन
विचारयामास । तदानीं महात्मनः शरीरमेव तत्रासीत्, मनस्तु कुत्राप्यन्यन्त्र
विचरितुं गतमिव प्रतीयतेस्म । आवयोरेव श्वासप्रश्वासशब्दः प्रचलश्चा-
सीत् । कुटीरस्य बहिः भगवती जहूतनया निःशब्दं प्रवहतिस्म । सर्वतः
शान्तमासीद्वातावरणम् । महात्मानमित्यं भूतं हृष्ट्वा मम मनसि विविधा
विकल्पाः प्रादुरभूवन्—“किमसौ महात्मा मम प्रभस्य किमुत्तरं देयमिति
चिन्तयति । यद्यसौ मम प्रभस्य सम्यगुच्चरं दास्यति तर्हि विश्वसनीया

भवेदस्य सिद्धता । परन्तु एतम्भोत्तरसत्यता कथं परीक्ष्येत् ? उत्तरप्रथ-
मांशपरीक्षा तु आगामिनि पच्च एव भविष्यति । द्वितीयांशपरीक्षा त्वेक-
वर्षानन्तरम् । यद्यनेन मम भाविन्याः पल्याः नामधामस्वरूपादिकं
व्रक्ष्यते, तर्हि तदप्येकवर्षानन्तरं सुपरीक्षितं भवेत् । यद्येकवर्षानन्तरं
महात्मन उक्तिर्वितथा प्रमाणिता भवेत्, तदाऽहं किं कुर्याम् ? तदानीं कुत्र
भविष्यत्यसौ महात्मा । संसारविरक्तो महात्मा मम भाविन्याः पल्या
रूपमाङ्गुरिं च कथं वर्णयितुं प्रभवेदित्यपि महत्कौतुकास्पदम् । अद्याप्यसौ
तृष्णीमेवास्ति । मन्ये उत्तरं कथं देयमित्येव चिन्तयति ।”

सहस्रा महात्मनः शरीरं किञ्चिच्चलितमभूत् । दीर्घः श्वासो विसृष्ट-
स्तेन । मत्प्रश्नस्योत्तरसवधारितमिति प्रतीयते स्म । मामनु नयने प्रेर्य स
आह—“वत्स ! किं त्वमात्मनः प्रश्नत्य कृत्वा मुत्तरमधिजिगमिषसि ?”

मयोक्तम्—“यदि भगवानपरिचितेऽपि मयि दयां विधाय प्रभोत्तर-
प्रदानायासं न गणयिष्यति—”.....

सोऽन्बूत—“यद्येवम्, तर्हि पश्य तस्मिन् कोणे भूयानस्ति मृत्तिका-
राशिः, तत एकं महान्तं खण्डमादाय मत्समीपमानय” ।

अहं मनस्येव व्यतर्क्येम्—किं करिष्यति महात्मा मृत्तिकाखण्डेन ।
अहं मृत्वण्डमुपानयम् । स जगाद—“इमां त्रिपादीमात्मनः पुरः स्थाप-
यिवा तदुपरि मृत्वण्डं निधेहि” ।

मया तथाऽनुष्ठाय स्वस्थाने समुपावेशि ।

अथ महात्मा वदति स्म—“अवधेहि वत्स ! कुत्रत्या कीटशी का च
कदा ते भार्या भविष्यतीति तव प्रश्नोऽस्ति । यदि त्वं स्थिरया धिया
शान्तेन चेतसा च चिन्तयितुं शक्नोषि, तर्हि सम्भवतः स्वप्रभस्य स्वयमेव-
त्वोत्तरं दातुं प्रभविष्यसि । यतः प्रत्येकं मनुष्यः स्वेच्छाशक्तिमहिस्त्वा
ऽद्भुताद्भुतान्यपि कर्माणि कर्तुं शक्नोति । आत्मशक्तेः परं किञ्चिदपि
नास्ति । त्वमाभनश्चित्तमेकाग्रं कृत्वा सावधानमयुं मृत्वण्डम्पश्य, सम्भ-
वत आत्मनो भाविन्याः पञ्चाश्चित्रमत्र द्रक्ष्यसि ।”

“किमसौ महात्मा विज्ञिप्तोऽस्ति ! मृत्वण्डे कस्याऽपि चित्रं कथमहं
द्रष्टुं शक्नुयाम्” इत्यहं सार्श्वर्यमविश्वासपूर्णया दशा महात्मानमनु
निरवर्णयम् ।

सोऽन्नते—“किं मृत्वरण्डे कस्यापि चित्रस्य दर्शनमसम्भविति मन्यसे । त्वं मद्वचनेन ‘नायं मृत्वरण्डः, किन्तु पारदर्शि काचमिद्’ मिति किञ्चित् कालं मन्यस्व ।”

अहमगादिषम्—“किं भगवता परिहासः कियते ? मृत्वरण्डं काचत्वेन कथमहं भावयेयम्, तदन्तरे चित्रं च कथं पश्येयम्, किमीष्टकं कदाऽपि सम्भवति ?”

स उवाच—“किमिति न, संसारे उस्मिन्नसम्भाव्यं नाम किमपि नास्ति, मानवः स्वां प्रबलाभिन्नाशक्तिं यदि व्यापारयितुं नेहते तद्यन्यदेतत् । त्वं मद्वचनेन तथा करुं चेष्टस्व, ततो द्रक्ष्यसि फलं भवति न वेति” ।

महात्मनः कथने गम्भीरता ५५सीत् अतस्तद्वचसां परिहासालाप-प्रायता न कल्पयितुं योग्या । इत्थमपि मम तद्वचने नाल्पीयानपि विश्वासो उभूत् । किं कुर्याम्, किं वा न कुर्याम् तद्वचांसि यथार्थानि परिहास प्रायाणि वा उवगच्छेयम् । न किमपि निश्चेतुमहमपारयम् ।

पुनरभ्यधायि महात्मना—“वत्स ! त्वं स्थिरचेता भूत्वा सर्वा अपि मनोवृत्तीरस्मिन्न मृत्वरण्ड एव सन्धेहि । अन्यतस्वर्वमस्मिन् ज्ञाणे विस्मर । इममशान्तिमयं संसारं, यत्र त्वं संसरसि, तवेमं सखायं, इमां कुटीं, मां च तव पुरास्थितमिथमांसपिण्डं सर्वथा विस्मर । आन्तरेण कल्पनामयेन चक्षुषाऽपि मृत्वरण्डमेव पश्य, भाविन्याः स्वभार्यायाश्चित्र-मत्राहं दिद्वज्ञामीति सर्वात्मना भावय । ततो द्रक्ष्यसि किं दृश्यत इति ।”

मया चिनितम्—महात्मनः कथनानुसारं प्रयतने को दोषः, यदि मया स्थिरचेतसा ध्यानपूर्वकं हृष्टे उपि न किंचिद्दृश्यं पुरः समुपतिष्ठेत तदा ध्रवमवधारयेयं धूर्तोऽयं महात्मेति । मत्प्रशोक्तरं दातुमपारयन्नसौ मां वच्चनेषु व्यामोहयतीति । मुहूर्तं महात्मनो वचसि विश्वासमाधाय किमपि कौतुकं मया उवश्यं द्रक्ष्यते इत्यप्यवधाय तं मृत्वरण्डमनु दृष्टि स्थिरां कृत्वा उहमुपाविशम् । कुटीराभ्यन्तरे सर्वथा शान्तिरासीत् । मेघश्यामो मम पाश्वे स्थितः सन् कदाचित् आरुष्मृत्वरण्डां त्रिपादिकां, कदाचिन्मां च निर्वर्णयन्नासीत् । कुछ्यामागमनात्परं तेनैकोऽपि शब्दो नोचरित आसीत् । महात्मना सह मम संवादे कौतूहलमनुभवता तेन मध्ये किमपि कथनमनुचितमिव विभावितं भवेत् । महात्मा च स्थिरया दशा मामेव पश्यन्नासीत्, तदानीं तत्य नयनाभ्यां ज्ञाणे किमपि

विद्युद्विलसितनिभं तेजः प्रकटीभवलक्ष्यते स्म । अहं किल महात्मन आदेशानुसारं तस्मिन् मृत्खरण्डे चित्तं स्थिरीकर्तुं सर्वभावेन चेष्टामकरवम् । अत्रान्तरे समयः कथमतीयायेति नाहं विस्पष्टमवागच्छम् । शनैः शनैः कुटीराभ्यन्तरे गाढं तमः प्रसृतमिव प्रतीतम्, दीपज्योतिरपि लुप्तमभूत् । अन्तर्बहिः सर्वत्र काऽपि विचित्रा पूर्वानुभूता स्तिमितता लक्ष्यतेस्म । यथा यथा मम चित्तमेकाग्रं बभूव तथा तथा मम हृत्स्पन्दनमपि मन्द-मन्दं बभूवेत् । अथ क्याऽपि प्रबलया शक्त्या मम चेतसि “सिद्धोऽयं महात्मा स्वेच्छाशक्तिमहिम्ना मम पुरः किमप्यद्गुतं दृश्यमवश्यमुपस्थापयिष्यति” इति विश्वासो दृढमाहित इव । सहसा मया तस्मिन् मृत्खरण्डे किमपि परिवर्त्तनमनुभूतम् । महात्मनः कथनानुसारमेव तस्य मृत्खरण्डस्य पारदर्शककाचात्मना शनैः शनैः परिणातिरनुभूयते स्म । यावदहं मन्त्र-मुग्ध इव कौतुकमिदं पश्यन् “किमसौ मे दग्धं भ्रमः” इति विर्तक्यामि, तावदेव मया दष्टम् स मृत्खरण्डः काप्यन्तर्हित आसीन् तत्स्थाने तावदाकार एकः काचगोलः पुरः स्थितः । अन्तर्निर्मले तस्मिन् तदाधार-त्रिपादिकाकाष्ठमालिन्यमपि प्रतिफलितं व्यलोकि । किं मम नयने मां वच्चयतः, विकृतं वा मे शिरः, यदहं वस्तूनि विकृतानि पश्यामि । सकृ-न्नयने निमील्य पुनरुन्मील्य च दृष्टम्, तदेव दृश्यम् । चिन्तितं च—“किं स महात्मा मम सखा मेघश्यामश्चेमं मृत्खरण्डमहिमव काचगोलं पश्यतो वा ?” परन्तु चेष्टमानेनापि मया तयोर्मुखावलोकनार्थं नयने प्रेरितुं न पारितम् । काचगोलान्नयने अपसारयितुं न मे शक्तिरासीन् । कापि प्रबला शक्तिर्मम नयने काचगोलादपसारयितुं न ददातिस्म । तस्मात्काचगोलात्किमपि पीताभं मन्दमन्दं ज्योतिरपि निःसरत्प्रतीतम् । येन स काचगोलस्तदन्तर्गतं च दृश्यमेव केवलं प्रकाशितं भवेत् तथाविधं मन्दं ज्योतिस्तदासीन् । सहसा मया चिन्तितम्—“नूनमिदमिन्द्रजालम्, ऐन्द्रजालिकोऽयं महात्मा मां वच्चयितुं चेष्टते । उच्चैरुद्धोष्य बाढमस्य पाखरण्डमहं प्रकटयेयम् !” इत्यं विचिन्त्य उच्चैरुद्धोषयितुं चेष्टमानस्य मे कण्ठनलिका केनाऽप्यवरुद्धेव जाता । नैकोऽपि शब्दः कण्ठाद्विरुद्धगच्छतिस्म । बलादिव केनापि प्रेरिता मम दृक्शक्तिश्चिन्ताशक्तिश्च पुनरपि तस्मिन् काचगोले एव दृढमेकाप्रतामगाहत । निमेषानन्तरमपश्यम्—तत्र काचगोलाभ्यन्तरे धूम इव समुद्रगच्छतिस्म । स एव धूमस्तदन-मतरं विशालकुट्टिमात्मतां गृहस्वरूपं च दधार । यथा कश्चिच्चलच्चिपटेषु विविधानि दृश्यानि स्पष्टं पश्यति, तथैवाहं तत्र कस्यापि धूमशक्टीविश्रा-

मस्थलस्य (रेतवे स्टेशन) स्पष्टं चित्रमवालोकयम् । विशाला धूमशकटी पुरःस्थिताऽस्ति । यात्रिण आरोहन्ति, अवरोहन्ति च । भारवाहका इत-स्ततो धावन्ति । एकतः पंकिशः प्रकोष्ठा हश्यन्ते । किञ्चिदन्तरं भत्वा पंक्ष्यन्तरस्यामी सेतुरस्ति । किमभिधानमिदं धूमशकटीविश्रामस्थलम् ? अपरिचितमिव प्रतीयते । नूनं न हष्टपूर्वं मयेदम्, अतो न समर्यते । चल-चित्रपट इवात्रापि सर्वं स्पष्टं लक्ष्यते ।

अहं चकित इव भीत इव विजिप्त इव च निरुद्धनिःश्वासं यावदिदं हृश्यं पश्यामि तावदेवैकस्यास्तरुग्याश्वलचित्रं पुरः समुपस्थितम् । यथा यथा सा तरुणी पुरः समुपसर्पति, तथा तथा तचित्रं स्पष्टतरं भवति । षोडशहायनावस्थायास्तस्यास्तरुग्याः शरीरे पीतवरणी महार्घी शाटी, तदुपरि सूक्ष्मतरं श्वेतवर्णमुपरिधानीयं च विराजते । हंसगतेस्तस्या गमन-सौष्ठवं सौकुमार्यार्तिशयं पुलण्याति । तस्या वदने विलसन्ती-मुख्यता, विशाले मदिरे च तदीक्षणे, रसाप्लुतः संवर्तिकारुण्यो विम्बाधरः, शुकच-ज्ञुनिभा नासा, तप्तकार्तस्वरविजित्वरी देहव्युतिश्व मां सविशेषमाचकर्ष । ईश्वरी सुन्दरी न मया दृष्टपूर्वा ५५सीत् । दर्शनं तु दूरे ईदृशरूपवर्णन-मपि न मया कुत्रापि पठितमाकरणितं च । भूतलवृत्तमवगन्तुमागता काऽपि सुरसुन्दरीव सा प्रतीयतेस्म । अहं तु तदानीं सर्वमप्यन्यत्—तां कुटीं, तं महात्मानं, तत्रसादान्मया मूर्तिकाखण्डे दश्यमानं चित्रं धूम-शकटीविश्रामधामादि सर्वमेकपदे विस्मृत्य तामेव सुन्दरीं पश्यन्नासम् । किमीदृशं सौन्दर्यं मर्त्यं लोके सम्भवति ? अथवा महात्मन इच्छाशक्ति-सम्भूता सेयं रूपसम्पत् ? किमेषा मम भार्या भवेत् ? किमीदृशं मम सौभाग्यमस्ति ? मम तातेन मदर्थं पूर्वं निश्चितास्तिस्त्रः कन्याः किला-इत्याः पदधूलितुलनामपि कर्तुं नेशते । किं वाच प्रमाणम्, यदेषा सुन्दरीं मया लब्ध्य शक्येत । मन्ये विकृतं मे शिरः । अहं किंकर्तव्यविमूढ इवं योगत्तां सुन्दरीं पश्यन्नित्यं विचिन्तयामि, तावदेव सहसा सा ५८न्तर्दधे । अहमितस्ततो दत्तहष्टिस्तामन्वेषयामि यावत्, तावत्स विशालः कुट्रिम्, तेऽप्रकोष्ठाः सा धूमशकटीत्यादि सकलमपि तदृश्यमव्यक्तच्छायं भव-स्त्रैनैः शनैरन्तर्दधे । यथा कश्चिदालेख्यलेखकः स्वयं निर्मितं चित्रमप्री-तिकरं भत्वा श्वेतवर्णतूलिकया तथोषं विलोपयति, तथैव तत्सर्वं हृश्य-मन्तरहितम् अभ्रखण्डानीवेतस्ततो धूमपुञ्जः केवल दृशो, सोऽपि शनैः शनैरन्तरहितः, केवलं काचगोलोऽवशिष्टः, निमेषानन्तरं पूर्ववदेव मृत्खण्ड एवं हृगोचरोऽभूत् ।

अहं हि निसर्गतो निर्भीको हृष्टपुष्टसर्वाङ्गो युवाऽपि तत्त्वगणं कम्प-
मानसर्वाङ्गः केनापि भयेनाभिभूयमान आसमिति कथनं यद्यपि लज्जा-
स्पदम्, तथाऽपि सर्वथा सत्यम् । उच्चैराक्रोश्य इन्द्रजालमयात्तस्मा-
ल्कुटीरात् तत्त्वगणं पलायितुमिच्छन्नपि गिरः शरीरस्य चाऽप्रभुतामनुभूय-
न किंचिदपि कर्तुमपारथम् ।

शनैः शनैर्मम शरीरे चलनशक्तिः प्रत्यावृत्तेव प्रतीयतेस्म । कथ-
चिन्नेत्रे उभ्रमय्य यावत्कुट्ट्यां पश्यामि, तावत् सर्वत्र गाढं तमः प्रसृतं
प्रतीतम् । निमेषानन्तरं कुटीकोणे निर्वाणप्रायस्य दीपस्य ज्योतिरमा-
वास्यानिशि प्रकाशमानमेकनक्षत्रमिव सुदूरव्यवहितं विभातिस्म ।
महात्मनः पुरः प्रज्वलतोऽभिकुण्डस्य मन्देन तेजसा महात्मनः शरीरम-
प्यस्पष्टं लक्षितम् । पाश्वे उपविशन् मेघश्यामस्तु चित्रलिखित इव तृष्णी-
मासीन् । कशाऽभिहत इव सद्यः प्रकृतिस्थोऽहमभवम् ।

यथा कश्चित् सुखस्वप्नं दृष्ट्वाऽकस्माज्ञागर्ति, तस्येव मम दशाऽभूत् ।
शनैः शनैर्मम सर्वाः शक्त्यः परावृत्ताः । “वत्स ! निर्वाणोन्मुखे दीपे तैलं
देहि” इति महात्मनो गर्भीरा वाक् श्रवणपथमुपगता । तदाकरण्य मेघ-
श्यामः सुप्तोस्थित इव गत्वा दीपे तैलं ददौ । तैलनिषेकालङ्घवलो दीपः
कुटीगतेन तमसा योद्धुमारभत । प्रकाशाऽभूत्कुटी । मया दृष्टम्, महात्मा
तथैव गर्भीरनिर्विकाराकृति यथास्थानं स्थितोऽस्ति । मया कम्पमानगिरा
पृष्ठम्—“भगवन् ! केयं लीला ? कीदर्शोऽयमद्भुतो व्यापारः, यदृदृश्यं
मया दृष्टम्, तत्किमंशतोऽपि सत्यम् ? उत विकारविलसितम् ? कश्यतां
भगवता । छिद्यतां त्वरितमसौ मम संशयः” ।

महात्मा सम्मितं जगाद्—“वत्स ! यत्त्वया दृष्टम्, तत्सर्वथा सत्यमेव,
यत्त्वया द्रष्टुमिष्टम्, यच्च पृष्ठम्, “कीदर्शीं भार्यामहं कुत्र लभेय” इति,
मया तस्य वौचरं दत्तम् । अपि सम्पन्नते सन्तोषः ?”

अहमवदम्—“सन्तोषः, न हि भगवन् ! भूयानसन्तोषो मयाऽधि-
गतः, पूर्वपेत्तया शतगुणिता भे चिन्ता संजाता । इदमभिधीयतां भग-
वता—कुतः सर्वमिदं सम्पन्नम् ? ईदृक् चित्रं मया कथं द्रष्टुं पारितम्,
यत्र सर्वाणि पात्राणि जीवन्तीव चेष्टन्तेस्म । किमीदग्विधमिन्द्रजालं
सम्भवति ?”

महात्मा स्थिरगिरा बभाषे—“कुतो न सम्भवति ? न सम्भवति चेत्
कथं दृष्टवानसि । मया पूर्वमेवोक्तमासीन् यदिच्छाशक्तिमहिन्ना सर्वमपि

सम्भवतीति । तदेव इच्छाशक्तिमाहात्म्यं मया हुयं प्रदर्शीतम् । अलम, नातः परं तव कोऽप्यर्थः । अहमधुना विश्रान्तिमिच्छामि ।”

मया प्राञ्जलिना सविनयमभिहितम्—“भगवन् ! बाहुमुपकृत भगवता । भगवतः प्रसादादेव इममद्वुतं व्यापारं द्रष्टुमहमपारयम् । इदमेकमेवापरमहमत्र बोद्धुच्छामि, मया तदानीं यद् धूमशकटीविश्रामधाम हृष्टम् यत्र धूमशकटी स्थिरा ऽसीत् किं नामधेयं तत् ?”

महात्मा उगादीत्—“वत्स ! नातः परं किंचिदप्यहं विवक्षामि, तव प्रार्थनया यावन्मया कथितं, दर्शितं च तावदेव बहु मन्यस्व । कदाचि न्ममैतेन व्यापारेण जगन्नियन्तुः संसारचक्रगतेः किञ्चित् प्रयोजनं सम्पादितं स्थात्, यदिदमेतावन्मया त्वदर्थं प्रयतितम्, तदपि तव मित्रस्य मेघश्यामस्य कारणात् । मेघश्याम ! मया नाद्य यावत् ते कथितम अद्य प्रातर्यदा त्वमत्रागतः, तदा वदतस्तव मुख्यात्त्वं पितुर्नाम श्रुत्वा त्वामहं विज्ञातवान् । तव पिता किल बाल्ये मम सर्तीर्थं आसीत् । आवां पूज्यपादस्य रुक्माङ्गदाचार्यस्य गुरोः पाठशालायां सहैव वेदाभ्यासमकरवाव । तव पिता तु गुरुरुद्धुपावर्णं गार्हस्थ्यमाचरत् । अहं हि शाश्वते ब्रह्मणि स्थित्वा गुरोरादेशमनुसरन् तीर्थाटनं करोमि । द्वादशवत्सरेभ्यः पूर्वं यदाहमत्रागमम् तदा तव पिता अष्टवर्षावस्थेन त्वया सह मां द्रष्टुमागत आसीत् । अस्तु । तव सन्तोषायैव मयाऽस्य तव मित्रस्य प्रश्नानामुत्तराणि दत्तानि, दर्शितं च यत्तेन द्रष्टुमिष्टम् ।”

मेघश्यामः प्रणम्य बभाषे—“भगवन् ! न मम विदितमासीत रवर्गवासिना मम तातेन सह भगवतः सौहार्दम् । मम तातः कदाचिद्वार्ताप्रसङ्गे स्वसतीर्थस्य कस्यापि महानन्दब्रह्मचारिणो विषये ऽद्भुताद्वृत्तमितिवृतं कथयतिस्म, किं तद्वगवन्तमधिकृत्यैव भवेत् ?”

महात्मा सस्मितमभाषत—“हुम्, अलमनया प्रसक्तानुप्रसक्त्या कथया । अस्ति वा किमप्यन्यत् ते प्रष्टव्यम् ?”

मेघश्यामः पुनरबृत्—“भगवन् ! भवन्तं दृष्ट्वा सुरलोकाप्रत्यावृत्तं पितरमहं पश्यामीव । भगवदनुग्रहान्न किञ्चिदपि मे न्यूनम् । धर्मे मम मतिः स्थिराऽस्तिवल्येव मे प्रार्थनीयम् ! अयं मम सखा ललितकुमारः क्वापि न विश्वसिति, धर्मकर्मादिकं सर्वमापि पाखण्डं मन्यते ! प्रायः प्रत्यहं मया सह विवदते । मां च मूर्खं भणति । भगवताऽस्य संशयं छित्वा बहूपकृतम् । चेत्कापि सेवा समादिश्येत भगवता, नूनमात्मानं धन्यं मन्येय । श्वः पुनर्भगवतो दर्शनं भविष्यति ?”

महात्माऽन्नत—“मम हि सर्वमन्यनिश्चितमेव, कदाचित् श्व एवेतः प्रस्थाप्ये । परन्तु युवाभ्यामितः परमत्र नागन्तव्यम् न चैतर्हि दृष्टस्याद्भव्यापारस्य विषये कापि चर्चा विधेया । एष वृत्तान्तः परेषां कर्णे गतो न मे रोचेत् । श्रुत्वाऽपीत्यंविधं वृत्तमश्रद्धालब्धः परिहासं वितन्वते । अतोऽश्रद्धालुभ्यो बाढं गोपनीयोऽयं विषयः । अलम्, सम्प्रति युवां गच्छतम् । मङ्गलमयो महेश्वरो युवयोर्मङ्गलं करोतु । इहागतयो युवयोर्भूयान् विलम्बो जातः ।”

अथ महात्मानं साष्टाङ्गं प्रणम्य आवां कुटीराद्वहिरागच्छाव । स्तोकं मार्गमतिक्रम्य मया मेघश्यामोऽप्राक्षि—“कथय, सखे ! यत्किञ्चिद् दृष्टं तत्र, तद्विषये कीटगिभैरपैषि ?”

मेघश्याम उवाच—“मया तु नैव किमपि दृष्टम्, किमहं कथयेयम् ?”

मया साश्र्वर्यमभिहितम्—“अरे ! त्वं परिहससि किम् ? तत् धूम-शकटीविश्रामधाम दृश्यम्, सा च पीताभां शार्टीं वसाना युवतिश्च किं वया न दृष्टा ?”

मेघश्यामो गमीरभावेनावदत्—“सत्यमहं वदामि, अहं तव पाश्व-एवोपाविशम् मम तु तस्मिन् मन्दपकाशे त्रिपादिकावस्थापितं मूर्खण्डं विहाय नान्यत्किमपि दृक्पथमुपगतम् । त्वमेव कथय, किं त्वया दृष्टम्, अहमपि तच्छ्रुणुयाम् । तत्र महात्मनः सन्निधौ त्वां किमपि नापाक्षम्”

मया यद्यक्षत्र समवालोकि, तत्तदशेषं मेघश्यामाय सविस्तरे कथितम् । आकर्ण्य सोऽवदत्—“महात्मन एवायं महिमा, तस्यैव कृपया त्वं तद् द्रष्टुमशक्नोः, त्वयाऽवलोकिते दृश्ये सत्यमेव किं सर्वाण्यपि पात्राणि जीवन्तीव चेष्टमानान्यासन्, अथवा तव केवलं सहग्रन्थम् एवा ऽसीत् ?”

मया सनिर्द्वारमुक्तम्—“सर्वाण्यपि पात्राणि जीवन्ति चेष्टमानानि दृष्टानि नात्र संशयावकाशः । सा तस्याणी त्वतीवाश्र्याः पदमासीत् । अहं हि यावज्जीवं तन्स्वरूपं विस्मर्तुं न शक्यामि । अपूर्वं तत्सौन्दर्यम्, अहं बाढं विचारयन्नपि नावगच्छामि, कथमित्यं मया द्रष्टुमपारि ? महात्मना च केन बलेन तस्मिन् मूर्खण्डे विचित्रं तन्नाटकं प्रदर्शितम् ? अहं मन्ये, स महात्मा सम्भवतः किंचित् ‘मेस्मेरिजम्’ नामिकां त्राटक-विद्यामपि जानाति, तन्मायायामेवाहमपतम् ?”

मेघश्यामोऽभ्यधात्—“पुनरारुडा संशयपिशाचिका त्वाम् बलवान् खलु संस्कारः, महात्मनो योगशक्तेरीदृशं लोकातिगं चमत्कारं

र्षाऽपि त्वं कथयसि, स “मेसमेरिजम्” नामक त्राटकविद्यां जानातीति । अस्तु स किमपि जानातु न वा, अल्पैरेवाहोभिस्तस्य कथनं सत्यमसत्यं वेति ज्ञास्यसि ।”

अहमवदम्—“हुम्, सत्यमिदम्, दृशपञ्चदिनैरेव तस्यैकं कथनं मृषेति प्रमाणीकृतं भवेदेव” । तेनोक्तम्—अधुना ते विवाहयोगो नास्तीति, तदपि विवाहे सम्पन्ने वितर्थं भवेदेव । तदानीं तद् दृश्यं मया सत्यमित्येवावगतम् । परन्तु सम्प्रति सा तस्य मायाविनो मायैवासीदिति चिन्तयामि । कस्यापि पुरः स्वमायाबलेन काल्पनिकं चित्रमेकमुपस्थापयितुं स समर्थोऽस्तीत्यहं मन्ये । परं तु तेन प्रदर्शितं चित्रं सत्यमस्ति, भविष्यज्जीवनेन सह तस्यास्ति सम्बन्ध इति तु नाहं विश्वसिमि । दृश-पञ्चदिनैरेव तस्य वचसां सत्यत्वमसत्यत्वं वा स्वयमेव ज्ञातं भवेत् । तस्य सिद्धत्वं चिकालदर्शित्वं महात्मत्वं च समय एव समर्थयिष्यति । तस्मिन् पुरुषे वर्तते कोऽपि विशेषगुण इति तु स्वीकरोमि ।”

मेघश्यामो उत्त्रू—“वरम्, भवता एतावदपि स्वीकृतम्, कदाचित्स-मय इतोऽप्यधिकं त्वत्तः स्वीकारयिष्यति ।”

अहं गृहं प्रत्यागमम् । रात्रे द्वितीयप्रहर आसीन् । तदानीमपि गृहे सर्वेऽपि विवाहपञ्चव्यग्रा जाग्रतिस्म । दैवज्ञर्निर्णयः श्रावितः । निर्दोहितायाः कन्यायाः पिताऽपि सूचित आसीन् । शीघ्रातिशीघ्रं प्रथमे मुहूर्तं एव विवाहो भवत्विति सर्वेषां मनीषा ५५सीन् । मम महात्मनः सन्निधौ गमनम्, तत्र विचित्रदृश्यदर्शनमित्यादिकं किमपि गृहे कस्यापि न कथितम् । तस्मिन् दृश्ये हृष्टां तां तरुणीमेव चिन्तयन्नहं शयनार्थं पर्यङ्कमुपारुहम् । शानैः शानैर्निर्द्राघीनोऽभवम् ।

(४)

महति प्रत्यूष एव कस्यापि रटितमाकर्ण्य मम निद्रा भग्ना । “ललित ! ललित ! उतिष्ठ वस !” अहमुत्थाय पर्यङ्के समुपाविशम् । समीपे स्थितां जननीं चापश्यम् । मया पृष्ठम्—“किमस्ब ! किमस्ति ?”

सा जगाद्—“वत्स ! तन्त्रीसन्देशवाहकः समागतः, हस्ताक्षरं कृत्वा सन्देशपत्रं गृहाण ।”

तन्त्रीसन्देशः ! कीदृशस्तन्त्रीसन्देशः ! कुतः समायातः ? केन म्रेषितः ? श्रुत्वैव सम्भ्रमे पतितं हृदयम् । आशङ्क्या कृतमासदम् । सद्यो

महारथनो वचनं मे स्मृतिपथमायातम् । तेन हि कथितमासीत् — “कृतेऽपि प्रबले समुद्धोगे न भवेत्ते विवाहः यतस्तस्यावसरो नाधुना प्राप्तः” इति । तत्किमेष तन्त्रीसन्देशः किमपि विध्नरूपं धृत्वा समागतः ?

इत्थं स्वमनो दौर्बल्यं कलयित्वा ऽहमहसम् । स्वमनोभावान् गोपाय- न्नेव मातरं पृष्ठवांश्च—“किं मातः ! तातो गृहे नास्ति किम् ?”

साऽब्रवीत्—“नहि वत्स ! महति प्रत्यूषे त्वं अनुविधिते एव विवाह- मुहूर्तविषये समालिपितुं ते दैवज्ञसमीपं गताः सन्ति ।”

अहमुत्थाय बहिरागमम् । हस्ताक्षरं कृत्वा तन्त्रीसन्देशमादाया ऽवाच- यम् । तत्र लिखितमासीत्—

“पिता गतद्विनमारभ्य सविशेषं रुगणोऽस्ति, रोगमुक्तेराशा नास्त्येव, सन्देशं ग्राण्यैव त्वरितमागम्यताम्”

कुबेरप्रसादः ।

स तन्त्रीसन्देशो मन्माना मम स्वामिनः कर्णपुरवस्थयन्त्रालयाध्यक्षस्य धनपतिप्रसादस्य पुत्रेण कुबेरप्रसादेन प्रेषित आसीत् । श्रेष्ठिनो धनपति- प्रसादस्य किमकस्मात्सञ्जातम् ? यदाहं मासिकमवकाशमाप्य ततः प्रातिष्ठे, तदा हृष्टपुष्टो नीरोग आसीन्मम स्वामी उक्तं चासीतेन— “ललितकुमार ! यावच्छक्यं शीघ्रमेव परावर्तरव जानाभ्येव नास्ति त्वामृते ऽन्योऽन्त्र यन्त्रविशेषज्ञ इति ।” यान्त्रिकी दुर्घटना वा काचित्स- व्याजाता ? कस्मिन्नप्यसाध्ये व्याधौ वा प्रस्तो मम स्वामी ?

इत्थं विचिन्तयन शिरोविन्यस्तहस्तोऽहं तत्रैव क्षणमतिष्ठम । भम स्वामिनो धनपतिप्रसादस्य सौजन्यमनुजीविवत्सलतां दयालुतां गम्भीरतां कार्यं कौशलं शिष्टतां च चिन्तयतो मम नेत्रे बाष्पपूरमवर्षताम् । मां चिर- यन्तं वीक्ष्य प्रतीक्षमाणा मे माताऽभ्यन्तरप्रकोष्ठादेव मामुच्चैः प्रपच्छ— “वत्स ! केन प्रेषितो वैद्युतः सन्देशः ? कुतो वा समागतः ?” अहं गद्गदस्वरेणोत्तरितवान्—“मातः ! अहमभ्यन्तरमागच्छाभ्येव ।” अह मातमानमवष्टभ्य मातुः समीपं गत्वा तस्यै तन्त्रीसन्देशवृत्तं सर्वं न्यवे- द्यम् । सा साश्रयं सचिन्तं च जगाद्—“इदमनवसरं घोरमनिष्टमुप- स्थितम्, त्वं त्विद्वार्नीं तत्र गन्तुं नार्हसि, कमपरं तत्र प्रेषयिष्यसि ।” मयोक्तम्— ‘ममैव स्वयं तत्र गन्तुमत्यन्तमावश्यकम् । यन्त्रालये मी स्वामिनं च विहाय नास्ति कोऽपि विशेषज्ञः, अन्येन केनापि तत्र गत्वा किं

साधयिष्यते ? किं च स्वामिपुत्रेण कुवेरप्रसादेन चाहमेव तत्राऽहूतोस्मि ।” माताऽश्रूत—“तर्हन्त्र किं भवेत् ? विवाहप्रबन्धः सर्वोऽपि सिद्धोऽस्ति, निश्चिते मुहूर्ते न चेद्विवाहः सम्पद्येत, वयमत्र मुखं दर्शयितुं न शक्ष्याम । तब गमनं बाढमावश्यकं चेद्विवाहनन्तरं चतुर्थोऽहनि गमिष्यसि ।”

मयोक्तम्—“अम्ब ! यथा त्वमादिशसि तथैव चेत्कर्तुं शक्त्याम्, बाढं प्रमोदेय, परन्तु विचारय, तन्त्रीसनदेशे लिखितमस्ति, “मम स्वामी सातिशायं रुग्णोऽस्ति, रोगमुक्तेराशा नास्ति” इति । इत्थगते व्यतिकरे विवाहार्थमत्रावस्थानं मम शोभेत किम्, यस्य स्वामिनो मयाऽद्य याव-ल्लवणं खादितम्, मृत्युशश्यां गतेन तेनाऽहूतोऽहं चेद्विलम्बेय, उभयलोक-ध्रष्टो भवेयम् । त्वमेवेत्थं सकलं विचार्य समुचितं समादिश मे कर्तव्यम् ।” माता तूष्णीमास । किं वा सा भणेत् ? तूष्णीं स्थिताया अपि तस्या वदनविकारमया तन्मनोगतमवगतम् । सा किल चिरान्मम विवाहविषये प्रश्नतमानाऽसीत् । एतावत्पर्यन्तमहमेव विवाहप्रतिबन्धकोऽभूवम् । अथ कथं चिन्मयाऽभ्युपगते विवाहप्रस्तावे सज्जे च सकले सम्भारे इदमपरमतर्कितं प्रबलं प्रतिबन्धकमुपस्थितम् । तस्या अक्षणोर-श्रूरुण्युपस्थितानि । अहं कर्थाचित् हृदयमवष्टम्य स्वकीयं पूकोष्मुपागाम् । तत्र आरामवेत्रासनेऽद्वृशयानो व्यचिन्तयम्—“पश्यत, कथमाकस्मिकी दुःखदेयं घटना समुपस्थिता । मुहूर्तात्पूर्वमयो इदमित्थं भावीति स्वप्रेऽपि न चिन्तितमासीत् । मेघश्यामेन सह केवलं कौतुकबुद्धया तस्य महात्मनः सन्निधिमुपगम्य यत्तस्माच्छ्रुतम्, तदिदानीं सत्यमिव पूर्तीयते । नून तस्मिन्नस्ति कापि विशेषशक्तिः । किमहं तं पुनरुपगम्य मम स्वामिनो विषये पृच्छेयम् । परन्तु तेन पुनर्दर्शनं निषिद्धमस्ति । किं कुर्याम् ?”

अत्रान्तरे तातेनागत्य सर्वोऽप्युदन्तः श्रुतः । मम स्वामिना धनपति-पसादेन सह तातस्य चिरन्तन सौहार्दमासीत् । स्वामिनो रुग्णतावृत्तान्तेन तातस्य चित्तं परं व्यथितं बभूव । तेन विधूय मोहं, विवाहसम्भारव्यर्थतामप्यविचिन्त्य स्पष्टमेवाहमभिहितः—“वत्स ! ललित ! त्वं जानास्येव, यद्विगतमासद्वयात्पृभूति तव विवाहविषये पृथ्यते, पर्योप्तमत्र धावितं परिश्रान्तं च, द्रव्यमपि पुष्कलं व्ययीकृतम् । किञ्च तव माता तव विवाहविषये कीदृगुकणिठतास्तीत्यपि तव नोविदितम् । अस्मिन् वारे तच्छुभकर्माऽकृत्वा सा न तूष्णीं स्थास्यति । इत्थमपि तव कर्तव्यमप्यहं वेद्य । यदि त्वं साम्पत्तं विवाहविचारं परित्यज्य कर्णपुरं जिग-मिषसि तर्हि नाहं त्वां प्रतिरोद्धुं शक्नोमि ।”

मयोक्तम्—“तात ! विवाहस्तु यदा कदाऽपि भवितुं शक्नोति, परंतु मृत्युशश्यां गतो मनुजः शुभाशुभकार्यी न पूर्तीकृते । ईश्वरो येन पथा चालयति तेनैव पथा गन्तव्यं भवति । यद्यस्मिन्ब्रवसरे नाहं तत्र गच्छेयम्, तर्हि कर्तव्यब्रह्मो भवेयम् कदाचिदाजीविकामपि हापयेयं च” ।

तातोऽब्रत—“एवं तर्हि त्वरितं गम्यताम् । मध्याहोत्तरगामिना धूमशकटेन गन्तुमर्हति । तत्र गत्वैवाखिलमुद्दन्नं मे सूचय । यदि श्रेष्ठिन आरोग्यलाभो भवेत्तर्हि वरमेव, त्वरितमेव ततः पूत्यागमिष्यति सः । यद्यन्यथा भवेत्तर्हि तदपि सकलं सूचय ।”

तस्मिन्ब्रव दिनेऽहं कर्णपुरं पातिष्ठे । यन्त्रालयप्रधानकार्यालयं गत्वैव सर्वं वृत्तमवगतम् । श्रेष्ठी धनपतिप्रसादः कमण्यागन्तुकं सुहृदं यन्त्रालयं दर्शयन्नेव दुर्भाग्यादनवधानतया प्रचलति यन्त्रे पतितः, यद्यपि तत्काल-मेव यन्त्रगतिर्युक्त्यत, तथाऽपि यन्त्राप्रकरपत्रैस्तस्य द्वावपि चरणौ विच्छिन्नन्तौ । वैयैर्जीविताशा परित्यक्ता, श्रेष्ठिनं मां च विहाय न कोपि यन्त्रविशेषज्ञ आसीदित्यग्रिमकार्यनिर्वाहाय श्रेष्ठिपुत्रेणाहं तन्त्रीसन्देशद्वारा समाहृतः । सर्वोऽप्ययं वृत्तान्तो मया ताताय निवेदितः, इदं चापरं लिखितम्, यन्मम शीघ्रं पत्यावर्तनं न सम्भवेत । एकादशदिनानि यावन्मम स्वामी जीवननिधनयोरन्तर्लम्बमान आसीत् । यावन्ममनवबुद्धेवलमस्ति, विज्ञानेन च यावन्त उपाया आविष्कृताः सन्ति, ते सर्वेऽपि कुबेरकल्पेन कुबेरप्रसादेन लिजपितु कृते पयोजिता । पानीयमिव द्रव्यं प्रवाहितम् । मृत्युमुखान्तमाच्छैत्यं काऽपि चेष्टा नावशेषिता । परन्तु दुर्भाग्यं सर्वोपरिष्ठादासीत् । द्वादशो दिवसे श्रेष्ठिनः प्राणः पतस्थिरे ।

ततः परं कतिपयदिनानि महता सङ्कटेनातिवाहितानि । कियन्तः कीदृशाः प्रबन्धाः कर्तुमापतिता इत्यादि वर्णनमनुपयुक्तमिति न करोमि । पायः सार्द्धमासात्मकः कालस्तस्मिन्ब्रव सम्ब्रमेऽतिक्रान्तः । श्रेष्ठिपुत्रो निसर्गतश्वतुर आसीत् । पितरि जीवत्येव तेन कार्यालयस्य बहुलः कार्यभारः स्वायत्तीकृत आसीत् । अथेदानां मम मन्त्रणानुसारेण तेन सर्वोऽपि पवन्ध आमूलान्वीकृत । अहं च पूर्धानाध्यक्षपदे नियुक्तः ।

अत्रान्तरे मया काश्यां न गतम् । तातस्य तु पूर्तिसप्ताहं कुशलपत्रागयायान्तिस्मैव । मेघश्यामस्य पत्रेण मयाऽवगतम्, यन्मदर्थं निर्द्वारितस्य कन्यात्रयस्याप्यन्यत्र विवाहः संवृत्त इति । न च तेन मम स्वल्पोऽपि विषादः समजनि । मेघश्यामेन स्वपत्रे इदं चान्यलिखितमासीत्, यन्मम माता मम विवाहार्थं पुनरपि सर्वाभ्यना पूर्यतमानाऽस्तीति । वर्षीनन्तरमा-

गामिनि पथमे विवाहमुहूर्तं एव मम विवाहस्तयाऽवश्यं कर्तव्यत्वेन निर्दीरित इति च ।

महात्मनः कुरुत्यां मेघशयामेन सह गमनम्, तत्र महात्मनः प्रभावाद्भूत-दृश्यावलोकनं च नाहं व्यस्थार्थम् । न च विस्मर्तुमपारथम् । केवलं कौतुकेनैव मया तदार्णीं तत्र गतमासीत् । अविश्वासेनैव तदुक्तमाकर्णि-तम् । परन्तु यतः प्रभृति महात्मन उक्तिषु एकस्यांशस्य सत्यता बाढम-नुभूता, ततः प्रभृति महात्मनो विषये मम हृदये काऽपि श्रद्धा समुद्भूत । इद्वशाः सिद्धपुरुषाः परिवर्ला एव दृश्यन्तेऽस्मिन् संसारे । सौभाग्येनैव तथाविधानां समागमो भवति, सांसारिकेष्वपि विरला एव तथाविधान् सिद्धान् परिचिन्वन्ति । ते हि अक्समादेव कुतोऽप्याविर्भवन्ति, अक्समादेव च कुत्रापि प्रगाढे तमसि निलीयन्ते । स गङ्गातटवासी महात्मा इदार्णीं कुत्राऽस्तीति को वेद ? एवं वर्षानन्तरं यया कन्यया सह मम विवाहस्य भावित्वं तेनोक्तमासीत् तत्सत्यं भवेन्नवेत्यनुभवितुं बाढमासीन्ममोत्कण्ठा । तस्य कुटीरे काचतामापन्ने तस्मिन् मृत्खरण्डे यद् दृश्यं मया दृष्टमासीत्, जीवन्त इव चेष्टमाना ये वाऽऽकृतिविशेषास्तत्र मया दृष्टपूर्वात्मे खलु मम हृदये निखातप्राया इवासन् । तन्मुखम्, ते नेत्रे, सा शुकच्चुनिभा नासा, स च अत्यन्तपाकद्रवद्राक्षासमकक्षोऽधरः, किमेतानि विस्मर्तु शक्यानि ? चतुरादपि चतुरश्चित्रकारो नेत्रग रूपं निर्मातुं शक्नोति । किमेताहशी सुन्दरी कापि प्रियते, उत महात्मनः कल्पनाविजस्मितमेवैतत् ? अस्तु द्रष्टव्यम् ! एकवर्षात्मको न भूयान् कालः । यतस्तस्यैकं वचनं सत्यमभूत् तत परमपि सत्यं भवेदिति बहुशः सम्भाव्यते ।

अतीताः कतिचिन्नामासाः । मम विवाहकथाऽवसानस्य, धनपतिप्र-सादनिधनस्य, यैन्त्रालये प्रधानाध्यक्षपदे च मम कार्यं कुर्वतश्च पञ्चषा मासा व्यतीयुः । मम हृदये च आशानिराशे परस्परमयुद्धये ताम् । एव-मेव भूयोऽव्यतीतः कश्चित्कालः । परंतु मया मृत्खरण्डे दृष्टं तद् दृश्यं, सा सुन्दरी च न मनागपि विस्मृता । ततः परमक्समादेकस्मिन् दिने निजेन वास्तविकरूपेण तद् दृश्य-महात्मनः प्रसादान्मृत्खरण्डे दृष्टम्-मम पुर स्वयमुपस्थितम् । कदा-कथं च, -तदेवाहमग्रे वर्णयामि ।

(५)

यन्त्रालयविशेषकार्यवशान्मम लवपुरो गन्तुमापतितम् । कर्णपुरात्म-स्थानात्पूर्वमेव मया मातुरेकं पत्रमधिगतम् । तत्र लिखितमासीत्—

“चिरायुधमन्तं वत्सं ललितकुमारं सस्नेहमाशिलष्य मूच्युं पाद्राय च शुभाशी-राशिभिरुभिवर्द्धयन्ती तन्माता काशीतः प्रतिबोधयति—

वत्स ! इतो बहुदिनेभ्यो नाधिगता ते कुशलपत्रिका । आशंसामि त्वं कुशलीस्या इति । अये—आवश्यकमेकं किष्यं स्मारयितुं ते पत्रं लिखामि । त्वं जानास्येव, यदतीते वत्सरे तत्र विवाहसम्भारेषु सबद्वेष्वेव अकस्मात्तत्र स्वामिनो निधनेन विवाहो विभित्त इति ।

अथेदानीमहिमच्छामि, यदागामिनि प्रथमे विवाहमुद्दते एव कार्यमिदं सम्पादनीयमिति । अस्मिन् वारे तत्र किमपि प्रतिबन्धकं कैतवं वा न मया मनागपि विचारयिष्यते । अतस्त्वामधुनैव चेत्यामि । त्वदर्थं मयैका कुलीना शिखिता च सुन्दरी कन्याऽवधारिताऽस्ति । अत्रत्यैव सा । विश्वसिमि चाहं यत्त्वं मम वचनं पूरयिष्यसि । किमपि कैतवं न करिष्यसि । यदस्मिन् वारेऽपि किमपि कपटमुद्ग्राव्य मम वचनं न पूरयिष्यसि, तर्हि मम भूयान् मनस्तापो भवेत् । सत्यवकाशे द्वित्रिनार्थमत्रावश्यमागच्छ । मया त्वां दर्शयितुं तस्याः कन्यायाश्छायाप्रतिकृतिरानयिताऽस्ति, सा हत्या द्रष्टव्या । आवामत्र सकुशलौ स्वः । वत्सस्य सर्वतः कुशलमिच्छावः ।”

—“तत्र माता ।”

इत्थं पत्रं पठित्वा ममाश्र्यमभूत् । [चिन्तितं मया—पश्यत, इयन्ति व्यतीतानि दिनानि, नाधुनाऽपि मातुर्मद्रिवाहाभिनिवेशोऽपसृतः । अस्मिन् वारे तु मातुर्वचनं पूरयितव्यमेव । परंतु तस्य महात्मनः सा भविष्यदर्थावाक् किमपूर्णैः स्थास्यति ? तेन तु मम भाविनी भार्या ग्रामान्तरीयेव दर्शितेति मम स्मृतिपथमायाति । मात्रा तु कार्पि काशिकैव कन्याऽवधारिताऽस्ति । भवतु द्रष्ट्यामि किमस्ति भाग्ये लिखितमिति ।] महात्मनो वचनं मिथ्या भवेदिति तु विश्वासो न भवति ।

अथाहं लवपुरसुपागमम् । तत्र यन्त्रालयकार्यविशेषसम्पादने प्रयत-मानस्य मे पञ्चदशा दिनान्यतिजग्मुः । कार्यमपि समपद्यत । ततः परावर्त-मानोऽहं मध्ये मार्गं मथुरायामवातरम् । अदृष्टपूर्वेयं पुरायपुरी द्रष्टव्येति चिरान्मम मनीषाऽसीत् । दृष्ट्वा च तां भगवतो नन्दनन्दनस्य लीलाविहारभूमिं मथुरां, गोकुलवृन्दावने च, बाढमप्रीयत ममान्तरात्मा । तस्यां पुरायभुवि कोऽपि विशेषोऽस्ति, यः समृद्धेषु सुन्दरेभ्यपि नगरान्तरेषु नोपलभ्यते—इत्यश्रद्धेनापि ममान्तरात्मना ऽनुभूतम् । ‘आगरा’ नगरे दिनमेकसुषित्वा पुनरहं कर्णपुरं प्रस्थितवान् । मार्गे ‘जनसम्मर्दपरिहार-पुरस्सरं सुखेन यात्रा भव’त्विति मया द्वितीयश्रेणिप्रवेशपत्रं क्षीतमा-

सीत् । तत्र व्ययस्तु भूयान् जातः, परन्तु यात्रा सुखेन समपद्धत । एता-वत्पर्यन्तं मम प्रकोष्ठे अहमेवैकल आसम् । शकटी 'दुंडला' स्थानमुपा-गता, ततः 'शिकोहाबादम्' । 'भिड' स्थाने ज्ञाणं विश्रम्य ततः परं 'इटावा'-माजगाम शकटी । अत्र विशतिकलामितं कालं शकटी स्थास्थीति विदित्वा अहमवातरम् । इतस्ततो दत्तदृष्टिः पुरः प्राङ्गणे पर्यटितुमारभे ! विहङ्गमदृशा एकवारं तत्सकलं धूमशकटीविश्रामधाम सपूर्वापरं पर्यवेक्षे च । इत्थं परिवीक्षमाण एवाहमकस्माच्चिकितोऽभवं चेतसि । इदं स्थानं तु मम परिचितमिव प्रतिभाति । अचिरेणैवेदं दृष्टं स्मरामि । परन्त्वहमनेन पथा न कदापि पूर्वमागत इति तु निश्चितम् । ओः...स्मृतम्, स्मृतम् । स्मृतिमात्र एव मम ताहगपरिमितमाश्र्यं समुद्भूत् यथा तस्मिन् महति सम्ब्रमे ज्ञाणं मम हृदयमपि निःस्पन्दतामगाहत । मया परिचितम् तदेवेद स्थलं, यन्मया तस्य महात्मनः प्रसादेन काचगोलतामापन्ने मृत्युरण्डे दृष्टमासीत् । निःसन्देहं तदेवेदं स्थानम्, पुरः प्राङ्गणे सैवेयं प्रकोष्ठपङ्क्तिः, स एवायं पंक्त्यन्तरगामी सेतुः, तदेवेदं सकलम्, यन्मयातदानीं सकुतूहल-मवलोकिमासीत् । अहो कीदृशीयं तस्य महात्मनोऽचिन्त्या शक्तिः, सत्यम्, साधुवो हि कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्था भवन्तीति । यथेदं दृश्यं सत्यस्वरूपेण मम पुरः समुपस्थितम् ? तथैव तदपि दृश्यं-सा सुन्दरी-लोकोत्तरसुषमाशालिनी सा वालाऽपि किं मर्त्यस्वरूपेण मम पुरः समुप-तिष्ठेत ? महात्मनो वचनस्थैर्कोऽशस्त्रिवदानीं पूर्णाः, अपरोऽपि किमिति न पूर्णो भवेत् ?

यावदहं सकौतुकं सोत्कण्ठं च प्राङ्गणस्येतस्ततो दत्तदृष्टिः पश्यामि, तावदेव मम दृष्टिः पंक्त्यन्तरगामिनः सेतोः सोपानमार्गे सहसा निरुद्धाऽभूत् । तत्र यदूदृश्यं मया दृष्टं, तेन भूतलात् दूरमहगुच्छलित इवाभवम् । ज्ञाणं मोहो मा मावृणोदिव । सत्यमेव निरुद्धा हृदयगतिः । अक्षणो-रप्यविश्वासोऽभूत् । मया समुच्छलता चेतसा विस्फार्य नयने च सम्यङ्ग-निर्वर्द्धं दृष्टम्—सैव सुन्दरी मदभिमुखमायान्ती प्रतीयतेऽस्म, या मया महात्मनः कुण्डां काचगोले दृष्टपूर्वाऽसीत् । मया पुनः पुनर्नयने प्रमुख्य विस्फार्य च सा निर्वर्णिता । सैवाऽसीदिति निश्चयेनावगतम् । सैव पीताभा शार्दी, सैव गजगतिः, ते एव विशाले नयने सैव किञ्चित्तिर-शीना नासा, स एव चात्यन्तपाकद्रवद्राक्षासपक्षोऽधरोष्ठः । कुत इयमु-पागता ? किमहं स्वप्रवृत्तं पश्यामि, सत्यमेव वाऽसौ सुवर्णप्रतिमा ममा-भिमुखमुपगच्छति ? सहसा मम सर्वा अपीन्द्रियवृत्तयो नयनपथमवतीर्णा-

इव । पश्यत एव मे सा युवतिर्मयाऽधिष्ठितपूर्वं द्वितीयश्रेणिकं प्रकोष्ठमे-वारोहतित्स्म । सा एकला नासीत् तया सह समुज्ज्वलनेपथ्या काऽन्य-परा प्रौढा योषिदपि तमेव प्रकोष्ठमाहरोह । तयोः पश्चादेकोऽनुचरः शिर-स्थायसीं मञ्जुषां, करे चर्मपेटिकां च वहन् तत्रैव जगाम । अहं प्रवेशद्वा-रोपकएठं स्थित्वा ते निरवर्णयम् । अनुचरेण लौहमञ्जुषातूपरितनपट्टि-कायां निहिता । स्त्रस्तरं विस्तारितम् । मृत्कुम्भे च पानीयमापूरितम् । दर्शनेन ते उभे अपि सत्कुलीने प्रत्यभाताम् । यतः सा युवतिः परिहत्या-वगुणठनदम्भं तत्र निःशङ्कमतिष्ठत्, ततः सा शिक्षिता नव्यमतानुगा-चाऽऽसीदिति निर्विवादमेव । द्वितीयश्रेणिकप्रकोष्ठारोहणात्तस्या धनिक-ताऽपि निश्चितैवासीत् । अत्रान्तरे धूमशक्टीप्रस्थानसूचकः कलचीत्कारः श्रूयतेस्म । अहमपि सलज्जं सभयं च प्रकोष्ठान्तः प्रविश्य स्वस्थाने समुपा-विशम् । मम नेत्रे हठात्तामेव सुन्दरीमन्वधावताम् । मृत्खरण्डे दृष्टाया आकृतेस्तया सह सर्वात्मना संवादं दृष्ट्वाऽभूतपूर्वमाश्र्यमहमन्वभवम् । चिराय तः मुखनिर्वर्णनमसभ्यतास्पदं भवेदिति मया स्वोपर्वहतले निहितं तद्विनस्य संवादपत्रं मुखाप्रे धृतम् । अत्रान्तरे युवत्याः सहचरी प्रौढा योषिन्मदन्तिकमेत्य मामपृच्छत्—“महाशय ! उपरितनपट्टिकायां निहितं वस्तुजातं भवत एवास्ति किम् ?” मया स्वीकारसूचकं शिरःकम्पं विद-धता “आम्, तन्मैवाऽस्ति” इत्युत्तरितम् । भूयः सा प्रपञ्च—“कुत्र गन्तव्यमस्ति भवतः ?” तां निःसङ्कोचं भाषमाणां दृष्ट्वा मयाऽपि लज्जा-करणमनुचितमवधाय् निर्भयं प्रतिभाषितुमारब्धम् । कदाचिदिस्मिन् संलापे तस्यास्तरुण्या नामधामादिकं विवाहितत्वाविवाहितत्वं च ज्ञातं भवेत्, मयोत्तरितम्—“कर्णपुरमहं गच्छामि ।”

साऽब्रूत—“ओः.....तर्हि भवान् प्रथममेवावतरिष्यति । आवयोस्तु काश्यां गन्तव्यमस्ति ।”

साक्षर्यस्य मम मुखादकस्माश्रिगतम्—“किं काश्याम्...!”

तया पृष्ठम्—“काशीनाम श्रुत्वैव किमिति विस्मितो भवान् ?”

यद्यपि प्रौढयैव साकं ममैष संवादः प्रचलनासीत्, तथाऽपि सा युवतिरपि मध्ये मध्ये सलज्जां दृशं मयि क्षिपन्ती संवादे दत्तकर्णाऽतिष्ठत् । मयोत्तरितम्—“विस्मयस्य हेतुर्यमेव, यद्हमपि काश्यामेव वसामि । क्षत्रैवास्ति ममाऽपि गृहम् ।” ततः परं प्रौढया सह चिराय मम वार्ता-लापोऽभवत् । संवादे कदाचित्सा युवतिरपि मध्ये मध्ये किंचिद्भाषे—किन्तु मया साकं न हि, तयैव प्रौढया साक्तम् । शिक्षितयाऽपि तयोः सर्वथाऽप-

रिचितेन युवकेन सह सहसा सम्भाषणमनुचितमवधारितं स्यात् । अत्रान्तरे तस्या विषये मया प्रायः सर्वमपि ज्ञातम् । ते द्वे अपि काशिके एवास्ताम् । युवतिः प्रौढाया भागिनेय्यासीत् । प्रौढा च “इटावा”यां निवसति । युवतिश्चिराद् दृष्टां मातृज्वसारं सम्भावयितुं “इटावा”गताऽसीत् । “काश्यां तव विवाहो निश्चितः स्वरितमागम्यताम्” इति पित्रा प्रहितं विद्युत्सन्देशमवाप्य मातृज्वस्त्रा सह काशीं गच्छति । आगामिषु विवाह-मुद्दूर्तेषु तस्या विवाहो भविष्यति । वरः काशिक एव कश्चिन्निर्धारितोऽस्तीति ।

युवतिं सम्युक्तनिर्वर्यं मया निश्चयेनावगतम्—सैवेयं युवतिर्या मया मृत्खरण्डे दृष्टासीत् । मृत्खरण्डदृष्टदाकृत्यपेक्ष्या वास्तविकों तदाकृतिं शत-गुणसौन्दर्यामवालोकयम् । सर्वभावेन तस्यां समाकृष्टश्चाभवत्म् ।

मया मनसि चिनितम्—“तस्य महात्मनः कथनानुसारमन्यः सर्वं सम्पन्नम् । तदेवेदं धूमशक्टीविश्रामधाम, सैव चेयं सुन्दरी, परं त्वस्या विवाहः काशिकेनैव केनापि वरेण निश्चितोऽस्तीति शृणोमि । किमेतावत्यर्थं न तं सर्वमपि महात्मवचनं सत्यं सम्पन्नम्, मुख्यफलं एव मम दौर्भाग्यात्तद्विसंवदेत किम्? यद्यनया तरुणया सह मम विवाहो न सम्पद्येत, निश्चयेनाहं तं महात्मानं पाखण्डनमाकलयेयम् ।” इति ।

“इटावा”तः कर्णपुरपर्यन्तं पन्थाः सुखेनातिक्रान्तः । पुनरहमचिन्तयं चेतसि—अस्याः पितुर्नामधामादिकं मया ज्ञातमेवाऽस्ति । स काशयामेव वसति । तथा कोऽपि प्रयत्नो विधेयः, यथाऽस्याः पिता मर्यैव साकमस्या विवाहमारचयेत् । भवतु, मातरं तावदुद्योजयिष्यामि । यथा तस्य महात्मनो वाणी सर्वथा सत्या प्रमाणिता भवेत् तथैव मया प्रयतनीयम् ।

इत्थं चेतसि चिन्तयन्नेवाहं यथासमयं कर्णपुरे समवातरम् । अवतरणसमये पुनरपि तस्यास्तरुणयाः पितुर्नाम निवासस्थानं च पृष्ठा सा प्रौढा निःशङ्कं तत्कथयतिस्म । सा तरुणयपि सलज्जैः कटाक्षबीचितैर्माँप्रैच्छत । तद्विधयेऽहं कीदृशुक्तरिठतोऽस्मीति सा कथं जानामु ।

अस्यापि वृत्तान्तस्य सम्पन्नस्य बहून्यहान्यतीतानि । सा तरुणी सा प्रौढा च न मे स्मृतिपथादपासरताम् । ततः परमेकमासानन्तरमहं स्वगृहं काशीं प्रत्यागम्म । मया विचारितं चेतसि—यन्मार्गे दृष्टायास्तरुणया विषये सर्वमपि मातुरभे प्रकटनीयम् कथनीयं च—यदनयैव साकमहं विवाहं करिष्यामि नान्यथा । इत्थं च मम माता येन केनाप्युपायेन ममा-

भीष्मं विवाहं घटयिष्यतीति । इत्थं विचिन्तयतो मम काश्यागमनादप-
रेऽहनि मात्रा सह रहसि वक्तमवसरः समुपनतः ।

मया साहसपूर्वकमुक्तम्—“मातः ! मम हि विवाहविषये किंचिद्व-
क्तव्यमस्ति ।”

सा साश्रयं जगाद—“किं वत्स ! किमस्ति वक्तव्यम् ?”

मयोक्तम्—“त्वया निश्चितं मम विवाहमुद्दिश्यैव किंचिद्विवक्षामि ।”

सा जगाद—“विवाहमुद्दिश्य किं विवक्षसि रे, किं पुनर्नकारपिशा-
चिका त्वामुपारुढा ?”

अहमगदम्—“न हि, न हि, नकारपिशाचिका नोपारुढा । इदमहं
विवक्षामि, भवत्या निर्द्वारितया कन्यया सह न मया विवाहः कर्तुमिष्यते ।”

सा साश्रयं मपृच्छत्—“किं कारणं वत्स ! किं त्वया तस्या विषये
कश्चिहोषः श्रुतः ? मया तु तस्याः कुलशीलादिकं सम्यकपरिशीलितं
मस्ति । सा त्वतीव सुशीला वर्तते । किं कारणं तर्हि तव निषेधस्य ?”

अहमवदम्—“न हि न हि, तस्या न कश्चिदपि दोषो गुणो वा मया
श्रुतः । वास्तविकी कथा वियम्—मया काऽप्यपरा कन्या स्वयं
निश्चिताऽस्ति ।”

माता ममैतेन कथनेन नभसः पपातेव । सविस्मयं चाहस्म—
‘वत्स ! सलिलं ! कथय, कथमिदं सम्पन्नम् । त्वं तु पूर्वं विवाहप्रस्ताव-
मपि नाभ्यन्वजानाः, इदानीं स्वयमेव कन्या निश्चेतुमपि प्रवृत्तोऽसि ।
साम्प्रतिकानां यूनां पित्रोरपेक्षैव न भवति पठिष्वा लिखित्वा च ते तथा
चतुराः सम्पद्यन्ते, यथा पत्नीनिर्वाचनमपि मात्रा पित्रा वा कृतं नानुम-
न्यन्ते । अस्तु कथय, का कीदृशी च कन्या त्वया निश्चिता ?”

मया लज्जानेनोत्तरितम्—“अत्रत्यैव सा कन्याऽस्ति । अस्माकं
सजातीयैव । मया लवपुरात्परावर्तमानेन धूमशक्त्यां सा दृष्टा । दशा-
श्वेधवीर्यां निवसतो नारायणप्रसादत्य सा कन्या किल ।”

माता सुहृत्तं साश्रयं मन्मुखं निरैक्षत । ततः परमुच्चैर्जहास । अहं
तु मातरमकारणं हसन्तीं दृष्टा बाढं सम्भ्रमे न्यपतम् । मम कथने हि
किमपि हासकारणं नासीत् । अथ मम माता ततस्वरितमुत्थाय स्वप्रकोष्ठं
गत्वा तत एकं चित्रफलकमानीय मम हस्ते दृश्वा सस्मितमपृच्छत्—
“किमेतां कन्यामुद्दिश्यैव त्वं ब्रवीषि ।”

आश्रयातिरेकादहं किंचिदपि वक्तुं न प्राभवम् । मया हष्टम्, तच्चि-
त्रफलकं तस्याएव तरुण्या आसीत्, या मया धूमशक्त्यां, महारमनः

कुटीरे मृत्खरणे च द्वाऽसीत् । मया कर्मानस्वरेण पृष्ठम्—“मातः ! इदं चित्रफलकं तवान्तिके कुतः समागतम् । किं वमेतां कन्यां जानासि ?”

सा सशिरःकर्मं बभाषे—“आम, अवश्यमहं जानामि, यद्याहं न जानीयाम्, को वाऽपरो जानीयात् । अनयैव सह मया तव विवाहो निश्चितः । त्वां दर्शयितुमेवेदं चित्रफलकं मयाऽनायितमस्ति । मया पत्रेऽपीदमेव लिखितमासीत् । किं न स्मरसि ?”

किमहं वदेयम् कथं वा सर्वं वृत्तान्तं निवेदयेयम्—यदेकवर्षादिमां तरुणीमहं हृदये धारयामीति । परन्तु अयमद्भुतः संयोगः सम्पन्नः, महात्मनो वारणी कथं सर्वैरङ्गैः सत्या प्रमाणीभूता । किमियं भगवतः कृपा, उत मम सौभाग्यम् अथवा महात्मनः सिद्धिप्रभावः ?.....

मम विवाहस्तयैव कन्यया सह सम्पन्नः । मया बाढमवगतम, यन्म हात्मना कथितं दर्शितं च सर्वमन्तरः सत्यमिति । तत्राल्पीयानन्यं शोन मिथ्याभूतः । कया शक्तया केन बलेन महात्मनेदं कथितं दर्शितं चेति तु नाहं मनागपि जानामि, स महात्मा च न पुर्नमया दृष्टः । अन्विष्यापि न लब्धः । गङ्गातटं परित्यज्य गतस्य तस्य भूयान् कालोऽतीतः । ततः प्रभृति धर्मकर्मादे पाखण्डताकथनं मया परित्यक्तम् । साधुषु महात्मसु च मम चेतसि श्रद्धा समुदभूत् । इदं च मयाऽवगतम् यदस्मिन् संसारे यद्यपि बहवः पाखण्डिनः सन्ति, तथाऽपि केऽपि विरलाः सत्यसिद्धा महा मानोऽपि सन्ति । शास्त्रमीश्वरो धर्मकर्मादि च सर्वमपि यथार्थमस्ति ।

कदाचिन्मेघश्यामः तां घटनामधिकृत्य मां पृच्छति—“कि रे ललित ! अपि विश्वसिषीदानीं साधुमहात्मसिद्धेषु ?”

अहमुत्तरयामि—‘अवश्यं विश्वसिमि, यदि ते वास्तविका महात्मानो भवेयुः । कृतकसिद्धेषु तु न मे विश्वासः ।’

